

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİNDE İPEKBÖCEKÇİLİĞİNİN CANLANDIRILMASINDA DÜYÛN-I UMÛMİYYE İDÂRESİ'NİN ROLÜ

CAFER ÇİFTÇİ*

Giriş

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ortaya çıkış sürecini, teşkilatlanmasını, faaliyet alanlarını ve Osmanlı mâlî yapısına etkilerini olumlu veya olumsuz yönleri ile ele alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır¹. Bu araştırmaların yanı sıra Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kendi teşkilatlanmasını ortaya koyan ve kendi matbaasında bastırıldığı ciltler de konuyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu ciltlerde; aşarın müzâyede ve ihâlesi konusunda ilgili muâmelâta dair izâhnâme, memurlarının tâbi oldukları nizâmnâme, memurlara mahsus tasarruf ve ihtiyat sandığı, yıllık muâmelâta ve mâlî işlere dair raporlar gibi birçok kayıt yer almaktadır². Bugün eldeki mevcut kaynaklar ve incelemelerle, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin çeşitli yönleri hakkında doyurucu nitelikte bilgilere ulaşılmışsa da, bu kurumun taşradaki teşkilatlanması ve faaliyet alanları hakkında örnekleriyle ayrıntılı bilgiler veren çalışmalar hala yapıla-

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bursa / TÜRKİYE, cafer1@uludag.edu.tr

Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza yetiştiriciliği ve İpeklilik Dokumacılık Sektöründe Sosyo - Ekonomik Değişim Analizi (1837-1900)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

¹ Emine Kuray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993; Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsum-ı Sütte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, 4 Cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007; Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umumiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, 3. Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

² M. Seyfettin Özege, *Eski Hatırlarla Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 1, Fatih Yayınevi, İstanbul 1971, s.317-318.

mamıştır. Yapılan incelemelerde özellikle merkez teşkilatı ve faaliyet alanları ile ilgili tekrar içeren bilgiler sunulmakta veya Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Türk mâlî yapısına olumlu veya olumsuz etki ettiği konusunda yönlendirici sunumlar yer almaktadır.

Belirtilen türde çalışmalar bir kenara bırakıldığında bu çalışmanın konusu ile ilgili bilgiler sunan önemli bir incelemenin Donald Quataert'e ait olduğu söylenebilir. Bu bilgiler Quataert'in Kaliforniya Üniversitesinde 1973 yılında tamamladığı "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908" adlı doktora tezinde yer alan "Yabancıların Denetimi: İpek ve Tütün Üretimi" başlığı altında bulunmaktadır³. Tespit edilen bu gözlemlere bağlı olarak bu makalede, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböcekçiliğinin canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin rolü konusyla, teşkilatın taşrada bir vilâyetteki idâri yapısı ve bir sektördeki faaliyet alanları hakkında örneklerle ayrıntılı bilgiler sunulmaya çalışılmaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmelerinden, Hicrî 1310-1311 (1892-1893) yıllarına ait Bursa Gazetesi'nden ve Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edilen yeni ve ayrıntılı bilgilerle hazırlanan bu makalenin konuya önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Ortaya Çıkışı

Osmanlı mâlî tarihinde dış borçlanma dönemi, Kırım Harbi'nin sürdüğü yıllara denk gelen 24 Ağustos 1854 tarihli ilk borç anlaşması ile başlar⁴. Kısa sürede alışkanlık haline gelen dış borçlanma anlayışı ile 1854'ten 1874'e kadar on beş dış borçlanma anlaşması imzalanmıştır. Cârî harcamaların sebep olduğu bütçe açıklarını telafi edebilmek için

³ Quataert'in bu başlık altında verdiği bilgileri dayandırdığı önemli kaynaklar; Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmeleri, Osmanlı arşivlerinden bazı belgeler, Fransız Ticâret Odası'nın İstanbul'da aylık olarak çıkardığı ticâret dergisi olan "Revue commerciale du Levant, bulletin mensuel de la chambre de commerce Française de Constantinople" ve Dersaadet Ticâret Odası'nın Osmanlı Türkçesi dışında Fransızca da yayınladığı "Le journal de la chambre de commerce de Constantinople" adlı gazetedir. Özellikle bu sonuncu ticâret sicil gazetesi konu ile ilgili orijinal bilgiler sunan nitelikte bir kaynaktır. Bkz. Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908", Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles 1973. Yakın zamanda bu çalışmanın Türkçe'ye çevrilmiş olması Osmanlı Devleti'nin zirâî alanda yenileşme çabalarını Türk okurlarına kolayca sunması açısından önem taşımaktadır. Bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan - Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

⁴ Rifat Önsoy, *Mâlî Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitapevi, Ankara 1999, s.45.

bu borçlanmalara giren Osmanlı mâliyesi, 1875 yılına gelindiğinde iflasını açıklamıştır. Aynı yılın Ekim ayında çıkarılan ve yürürlüğe giren bir kararname⁵ ile mâlî operasyona başlayan Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme çabasına girdiyse de, Sırbistan savaşı yüzünden Nisan 1876 yılında borç ödemelerini durdurmuştur. 31 Ağustos 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid, Osmanlı borçlarının devletten devlete borçlar olmadığını, borcun şahıslardan alındığını ve alacaklıların temsilcileriyle çözüm yolunun bulunacağı kararını almıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sebebiyle çözüm arayışları çıkmaza girmiş, 1 Ekim 1878'de bir mâlî komisyon kurularak devletin gerçek gelirleri tespit edilerek bütçe yapılması ve bir düzen içinde Osmanlı Bankası'na ve Galata bankerlerine olan borçların ödenmesi kararlaştırılmıştır⁶. 22 Kasım 1879'da alacaklılar ile hükümet arasında bir mukavele imzalanarak, Osmanlı yönetimi borcuna teminat olarak altı adet gelir kaynağını on yıl süre ile alacaklılara tahsis etmiştir. Alacaklılar Rüsûm-ı Sitte İdâresi'ni kurarak⁷; damga resmi, İstanbul ve civarı balık resmi, İstanbul, Edirne, Samsun ve Bursa harîr öşrü, tuz, müskirât ve tütün inhisârlarından oluşan altı gelir kaynağının işletme hakkını almışlardır⁸. İç borçları yıllık taksitlerle on senede ödemeyi hedefleyen bu oluşum, her yıl iç borç taksiti ve masrafları dışında kalan para ile de dış borçları ödemeyi amaçlamıştır. Rüsûm-ı Sitte İdâresi birinci yılın sonunda olumlu sonuçlar elde edince, Avrupalı alacaklılar da hükûmetlerine başvurarak Rüsûm-ı Sitte İdâresi'ni devralmak istemişlerdir. Bâb-ı Âlî'nin Batılı diplomatlarca sıkıştırılması ve tehdit edilmesi sonucunda hükümet bir ödeme planı hazırlayarak Avrupalı alacaklılara ve ilgili devletlere bu planı bildirmiştir⁹. Bu planla Rüsûm-ı Sitte ile birlikte bazı gelir kaynakları¹⁰ Avrupalı alacaklılara tahsis edilmiştir. Alacaklıların seçeceği bir banka bu gelirleri iş-

⁵ İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s.53-56.

⁶ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyun-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.58-59.

⁷ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.702.

⁸ Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi (Düyunu Umumiye Tarihiçesi)*, Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul 1948, s.58.

⁹ Donald C. Blaisdell, *Düyun-ı Umûmiyye*, s.103.

¹⁰ Düyun-ı Umûmiye İdâresi rüsûm-ı sitteden başka Bulgaristan vergisi, Kıbrıs adası gelir fazlası, Şarkî Rumeli vergisi, gümrük gelirleri temettü vergisi ve tömbeki resmini tahsil edecektir. Ayrıca tütün ve tuz inhisarlarında gerekli değişiklikleri yapma ve tekelleşme yönetim yetkisine sahip idi. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.428.

leterek, önce iç borçları daha sonra da dış borçları ödeyecektir. Avrupalı alacaklılar seçtikleri temsilcileri İstanbul'a göndererek Osmanlı Hükümeti ile müzakerelere başlamışlar¹¹ ve 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881)¹² tarihinde üzerinde anlaşılan hususlar bir kararnâme ile ilan edilmiştir¹³. Mâlî çevrelerde Muharrem Kararnâmesi adıyla bilinen bu kararnâme kapsamına; Mısır vergisi karşılık gösterilerek alınan 1854, 1855, 1871 ve 1877 tarihli borçlar dışındaki tüm borçlar girmiştir¹⁴. Alacaklıların menfaatlerini korumak ve borçların ödenmesini bir plan dahilinde yürütmek üzere İngiltere-Hollanda, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Osmanlı sahasındaki tahvilât hamillerini temsil eden altı üye ile "öncelikli" yani Osmanlı Bankası'na verilen tahvilleri temsil eden bir üyeden oluşmak üzere toplam yedi aslı üyelikli Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâre Meclisi kurulmuştur¹⁵. Meclisin başkanlığı Fransız ve İngiliz temsilcilerine aittir ve bu üyeler her beş sene de bir nöbetleşe başkanlığı yürüteceklerdir. Mecliste yer alan üyelere maaş tahsis edilmiş ve Osmanlı hizmetinde çalışan memur statüsünde sayılmışlardır. Osmanlı Hükümeti meclisin çalışmalarını bir komiser ve çok sayıda müfettişle denetleyecektir. Meclis kendisine tahsis edilen vergilerin toplanması ve sair işlerin halli için bir genel müdür tayin etmiştir. İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı olarak önemli şehir ve bölgelerde başmüdürlükler açılmıştır.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin örgütlenmesi ve vergilerin toplanması işi, ulaşımın yetersiz olduğu Osmanlı topraklarında oldukça zor görünmekte idi. Bu duruma rağmen iyi bir örgütlenme sağlayan kurum, İstanbul'daki idâre meclisine bağlı bir genel müdürlük ve bunların altındaki müdürlükler ve şubelerle merkez teşkilatını oluşturmuştur¹⁶. Taşrada ise nezâret ifadesiyle de anılan bölge müdürlükleri ile bunlara bağlı il müdürlükleri ve daha küçük birimlerdeki memurlardan meydana gelen

¹¹ Erdoğan Keskinkılıç, "Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi", *Türkler*, Cilt 14, Ed: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.374.

¹² Hicrî tarihleri milâdi tarihlere çevirmede, Türk Tarih Kurumu'nun web sayfasında sunduğu Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır.

¹³ Muharrem Kararnâmesi milletlerarası resmî bir anlaşma gibi gözükse de, Osmanlı Devleti ile hiçbir devleti temsil etmeyen ve sadece alacaklılar adına hareket eden bir gurup arasında yapılan mutabakattan ibarettir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi de devletlerin vekili veya temsilcisi değil, düpedüz özel bir şirkettir. Bkz. Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umumiyye", s.708.

¹⁴ İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, s.64.

¹⁵ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", s.60.

¹⁶ Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi*, s.65-70.

bir ağ oluşturmuştur. Bu ağ içerisinde Bursa'da bir bölge müdürlüğü bulunmakta idi. I. Dünya savaşı arefesinde Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Draç, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Foça, Selanik, Samos, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen şehirlerinde müdürlükleri bulunmaktaydı. Gerekli disiplinle muntazam ödenen maaşlar, terfi ve tayinlerde objektif ve bilimsel tercihlerin hâkim olması sayesinde, Osmanlı toplumu farklı ve olumlu sonuçlar doğurabilecek faaliyetleri gözlemleyebiliyordu. Oysa aynı süreçte Osmanlı yönetimi eski mâlî anlayışını sürdürüyor, maaşlar zamanında ödenmiyor ve terfi ve tayinlerde adam kayırma ve rüşvet devam ediyordu¹⁷. I. Dünya Savaşı arefesine gelindiğinde Düyûn-ı Umûmiyye teşkilatında çalışanların sayısı 5537 kişiye ulaşmış olup, bunların 182'si yabancı uyruklulardan oluşmakta idi.

Tüm bu teşkilatlanmaya bağlı olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi; harîr öşrünü tahsil etmek, kozanın müzâyede ile satıldığı yer olan mîzanların muamelelerini teftiş etmek ve mîzan bulunmayan yerlerde ihale yoluyla tahsil olunan harîrin ihale bedellerinin tahsilini takip etmek ve harîr fabrikalarının ithalat ve nakliyatlarının cârî hesaplarını takip etmek işlerini, İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı Harîr Şubesi ile gerçekleştirmektedir¹⁸.

Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi

Bu çalışmanın konusu Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböcekçiliğinin canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye'nin faaliyetlerini içerdiğinden, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi ve aynı zamanda Osmanlı ipek sektörünün başkenti olan Bursa şehrindeki Düyûn-ı Umûmiyye örgütlenmesinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Bursa'da nerede faaliyet gösterdiği tespit edilmesi gereken ilk önemli konudur. Bu durumu açıklayan bilgi o dönemin Bursa adlı gazetesinde çıkan bir ilanda geçen ifadelerden anlaşılmaktadır:

Bursa'da İpek Hanı'nın fevkanisinde pazar mahalline küşad olan kapı arasında Düyûn-ı Umûmiyye ittisâlinde 26 numaralı Avnik Boduryan ve Movis Bensason Efendilerin mağazasında her nevî saatler ve zennelere mahsus bilezikler, yüzükler ve küpeler ve sair şeyler ve şimendifer promosları ve demiryolu biletleri ban-

¹⁷ Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umumiye", s.708.

¹⁸ Kırkor Kömürcan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi*, s.67.

kada muhafaza edip veresiye satmakta olduğu gibi, arpa suları ve konyaklar ve Rusya'dan mahsusen celp olunmuş çaylar satmakta oldukları ilan olunur¹⁹.

Bu ilana göre İpek Hanının (Koza Hanı)²⁰ üst katında 26 numaralı mağazanın bitişiğinde pazar mahalline açılan kapı arasındaki büro Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ofisidir.

Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi kurulduğu yıllarda çok az bir kadro ile işleri yürütmektedir. Hicrî 1302 (1884-1885) yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nden Bursa Düyûn-ı Umûmiyye kadrosunda; bir nâzır, bir müfettiş, iki ayrı başkâtib, üç başkâtib yardımcısı, bir evrâk-ı sahihe memuru, bir müsevvid, bir mukayyid, iki mübeyyiz ve bir mîzan-ı harîr müfettişinden mürekkep on üç şahsın çalıştığı tespit edilmektedir. Hicrî 1324 (1906-1907) yılındaki kayıtlarda ise Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin aşâr gelirlerinin artışına paralel olarak oldukça geniş bir kadroya ulaştığı ve nâzırlık, tahrîrat kalemi, aşâr kalemi ve müdüriyet dairesinden oluşan birimler halinde çalıştığı görülmektedir. Nâzırlık kısmında; bir nâzır, bir sermüfettiş, üç müfettiş muavini, bir muhasebe başkâtibi, beş muhasebe başkâtibi yardımcısı, bir nezâret pul memuru, bir sandık emini ve bir dava vekili bulunmaktadır. Tahrîrat kaleminde; bir başkâtib, iki müsevvid, üç mübeyyiz, bir mukayyid, bir mukayyid yardımcısı vardır. Aşâr kaleminde bir başkâtib ve üç kâtib vardır. Müdüriyet dairesinde; bir müdür, bir mîzan müfettişi, bir başkâtib, bir mancınık ve îmalât tezkere kâtibi, bir mancınık memuru, bir sandık emini, bir harîr anbar kâtibi, bir harîr tezkere kâtibi, bir muâyene memuru, üç müzâyede kâtibi, bir koza ve harîr tahsilât-ı öşriyye kâtibi, bir müskirât kâtibi, bir hesap kâtibi, bir ihrâcât kapısı kâtibi, bir harîr tahsildârı ve bir balikhâne memuru bulunmaktadır²¹. Bu görevlilerin sayısı toplandığında, Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde belirtilen tarihte kırk

¹⁹ Bursa, Numara 104, 20 Cemâziyelâhir 1310 (9 Ocak 1893), s.8.

²⁰ Burada İpek Hanı olarak geçen han, Çelebi Mehmed'in yaptırdığı han değil, II. Bâyezid döneminde yapılmış olan ve bugün Koza Hanı adıyla anılan yerdir. 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nin sonunda ekli bulunan Bursa şehri haritasında 13 numara ile gösterilen yer, bugünkü Koza Hanı'dır ve burada Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin varlığı belirtilmektedir.

²¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.268-269. Dâhiliye Nezâreti'nin sicill-i umûmî defterlerinde kayıtlı bazı şahısların babalarının Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti'nde çeşitli birimlerde çalıştıkları görülebilmektedir. Bkz. BOA. DH.SAİDd. nr.237 / 29.Z.1283 (4 Mayıs 1867: Bu defterlerdeki belgelerin tarihlendirilmesi şahısların doğum tarihine göredir.); 9 / 29.Z.1287 (22 Mart 1871); 231 / 29.Z.1291 (6 Şubat 1875); 137 / 29.Z.1291 (6 Şubat 1875); 401 / 29.Z.1292 (26 Ocak 1876); 355 / 29.Z.1295 (24 Aralık 1878).

dört personel çalışmaktadır. Görevlilerin sayısındaki artış, kozacılık sektöründeki gelişme ve vergi gelirlerinin artması ile doğrudan ilgilidir.

Bursa'nın merkezi dışında şehre bağlı olan Gemlik, Mudanya, Mihaliç, İnegöl ve Yenişehir kazâlarında da Düyûn-ı Umûmiyye memurları bulunmaktadır²². Hicrî 1324 (1906-1907) yılında, Gemlik Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nde; bir müdür, bir başkâtib, bir kâtib-i sâni, bir aşâr kâtibi, bir balıkhâne kâtibi, bir sandık emini, bir tuz anbar memuru, bir mubassır, Kurşunlu ve Armutlu'da iki memur, bir tuz kantarcısı ve bir balık kantarcısı bulunmaktadır²³. Aynı yıl Mudanya Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nde ise, bir müdür, bir başkâtib, bir balıkhâne kâtibi, bir sandık emini, bir tezkere muharriri, bir tuz anbar memuru, bir aşâr kâtibi, bir mubassır, Tirilye'de bir memur, Siğı'da bir memur, Burgos'ta bir memur, Emirali'de (İmralı) bir memur çalışmaktadır²⁴. Görüldüğü gibi Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendisine tahsis edilen gelirleri toplamak için gerekli en küçük yerleşim birimlerine kadar ulaşan bir örgütlenme içerisinde.

Bursa'da Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne bağlı olarak çalışan ve yukarıda belirtilen personelin içerisinde tasavvuf ehli şahıslara rastlanmaktadır. Bursa'da Mısri Dergâhı'nın şeyhi olan Mehmed Şemseddin Efendi, otobiyografisinde dergâhının az geliri olduğu ve bu gelirin masraflara yetmediği gerekçesiyle, geçici olarak Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde müzâyede kitabetiyle birkaç ay uğraştığı, aldığı maaşı dergâhın tamir, termim ve bazı masraflarına harcadığını ifade etmektedir²⁵. Bu örneğin dışında Atinalı Dergâhı kurucusu Ali Rıza Efendi'nin yeğeni Hamza Efendi'nin Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde münâdi (tellal, çığrtkan) olduğu, aynı dergâhın şeyhlerinden Bedreddin Efendi'nin oğlu Seyfeddin Efendi'nin de Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde kitabetle meşgul olduğu görülmektedir²⁶. Seyyid Usûl Dergâhı şeyhi Fazli Efendi'nin Düyûn-ı Umûmiyye'de dellalbaşı olmakla aldığı aidatı dergâhın umûruna sarf ettiği, Nakşibendi-i Atık Dergâhı şeyhi Eşref Efendi'nin vergi müdürü Osman Efendi'den tahsil alarak dergâhın masraflarını karşılamak için bu kurumda çalıştığı, Numaniye Dergâhı şeyhi Neşet

²² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Defa 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302, s.505, 507, 512, 514.

²³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1302, s.509; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.287.

²⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.297.

²⁵ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları, Yâdigâr-ı Şemsî*, I-II, Haz: Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa 1997, s.12.

²⁶ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s.261-262, 418, 569, 582.

Efendi'nin Düyûn-ı Umûmiyye'de mancınık ve îmalât kitabesinde istihdam olduğu ve bir süre sonra tekaüdü icrâ kılındığı tespit edilen bazı örneklerdir. Düyûn-ı Umûmiyye idârecilerinin de dergâhlarla yakın bağı olduğu görülebilmektedir. Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde bir dönem nâzırlık yapan Rifat Bey, Emirsultan Dergâhı'nı tamir ve telvîn ettirmiş, biraderinin ve kendisinin kitaplarını vakfederek burada bir kütüphâne de vücuda getirmiştir²⁷. Bu örnekler o dönemde mütedeyyin insanların Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne olan bakış açısını göstermek açısından önemlidir.

İpekböceği Hastalıkları ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Çalışmaları

İpekböcekçiliğinin hastalıklar sebebiyle durma noktasına geldiği bir dönemde Düyûn-ı Umûmiyye teşkilatının çalışmaları ipekböcekçiliğinin yeniden canlandırılmasına reel katkı sağlamıştır. 19. yüzyılın ortalarında Fransa'da ardından İtalya'da ortaya çıkan ipek böceği hastalıklarından Pebrine (Karataban) ve Flacherie (Baygınlık) hastalığı, 1860 yılında Osmanlı sahasına da girmiş, önce Edirne, ardından İzmit ve Bursa havalisinde yayılmaya başlamıştır. 1865'te Fransız mikrobiyolog ve kimyager Louis Pasteur Fransa'da zuhur eden bu hastalıkla ilgilenmeye başlamış ve iki yıl sonra 1867'de hastalığa karşı çözüm yollarını bulmuştur²⁸. Pasteur, tohumu alınacak kelekleri mikroskopla muayene ederek, hastaliksız tohumları saklamış ve bunlardan gelecek yıl üretim yapma usûlüyle hastalığın önüne geçmeyi başarmıştır. Fransa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı yönetimi de bu hastalığa çareler aramaya başlamıştır. 1869 tarihinde Bursa zirâat müdürü Amasyan Efendi konuyla ilgili bir lâyiha hazırlayarak vilâyete vermiştir. Lâyiha aynı tarihte İstanbul'da Terakki Gazetesi'nde ve sonraları Vâsıta-i Servet Gazetesi'nde yayımlanmıştır²⁹. Ancak bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti raporda belirtilen meselenin çözümü işiyle fazla uğraşmamıştır.

1881 sonrası Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin rüsûm-ı sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu

²⁷ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s.54; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4522, Cilt IV, s.87.

²⁸ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1948, s.64.

²⁹ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s.425.

gelirleri maksimum düzeye çıkarma arzusu, Avrupa'daki gelişmelerle birlikte ipekböcekçiliği ve Bursa için yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. İlk zamanlar Düyûn-ı Umûmiyye koza öşrünü artırmak için yurt dışından hastaliksız tohum ithali yaptırmaya başlamıştır. Ancak bu tedbirle hastalığın önüne geçilememiştir. 1881'den beri Bursa'da Alman konsolosluğu olup bir ipek tüccarı olarak oturan ve bir süre sonra da Düyûn-ı Umûmiyye'nin bir vekili olan Hermann Scholer, 1886 yılının sonlarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne ipekböcekçiliğinin kötü gidişatı hakkında bir lâyiha yazmıştır. Bu lâyihada koza mahsûlünün ve ipek öşrü gelirlerinin artırılması için ipekböcekçiliği faaliyetlerinin bir an önce ıslah edilmesini aktarmıştır. Scholer, sunduğu raporuyla yabancı ülkelerden gelen harîr tohumlarının, bu tohumları yumurtlayan kelebekler ile beraber ayrı ayrı ufak keselere konularak ithal edilmesini ve İstanbul'da gümrük dairesinde tesis edilecek bir mikroskop muayenehânesinde kelebekler ve tohumların mikroskop ile muâyene edilmesini, ardından ise sağlam olanlarının gümrükten geçirilmesini, hastalıklı olanların ise imha edilmesini teklif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi Başkanlığı bu teklifi uygun bulup ilgili muayenehâne de çalıştırılmak üzere gerekli fen ilmine sahip bir memuru Mösyö Pasteur'e gönderilen bir yazı ile talep etmiştir. Pasteur de konuyu, Montpellier şehri Harîr Dârüttâlimi müdürü Eugène Maillot'ya havale etmiştir. Maillot, gümrüklerde mikroskop muâyenesinin yapılması için bir memurun görevlendirilmesinin masraflı olacağını belirtmiş ve Montpellier Zirâat Okulu'nda Osmanlı Devleti hesabına tahsilde bulunan bir öğrencinin bu işe verilmesini tavsiye etmiştir. Neticede okuldan tahsil almış Kevork Torkomyan Efendi bu iş için uygun bulunmuştur.

Aslında Scholer belirtilen teklifini yaparken kendisinin de bu sektörde ticari varlığı sebebiyle büyük kazanç elde edeceğini planlamaktadır. Ancak belirtilen yöntemle çok fazla maddi kayıp yaşanacağı doğrultusundaki Maillot'un görüşü, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce tasvip görmüş ve ipekböcekçiliğinin ıslah işi Torkomyan Efendi'ye 2 Şubat 1302 (14 Şubat 1887) tarihinde teklif olunmuştur³⁰. Torkomyan Efendi kısa süre içerisinde yaptığı bir ön çalışma ile, hastaliksız tohum istihsâli ve böcekçilik fenninin öğretilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne bir lâyiha vermiş ve Bursa'da Pasteur usûlü ile tohum üretimini yapacak ve eğitimini verecek bir mektebin açılmasını istemiştir³¹. Rûmî

³⁰ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûlü ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Matbaası, Dersaadet 1326, s.28.

³¹ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", s.64.

tarikle 14 Şubat 1302'de (26 Şubat 1887) takdim olunan bu lâyiha ile Pasteur usûlüne göre yerli tohumlar üretilmesi için bir Harîr Dârüttâlimi açılması ve burada eğitim verilmesi beyân edilmiştir. Bu lâyiha Rûmî tarihle 17 Şubat 1302'de (1 Mart 1887) Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi'nde okunurken zirâat mekteplerinde tahsil etmiş bazı şahıslar bir önceki lâyihadaki uygulamayı tasvip etmeye devam etmişlerse de, meclis böcekçilik ve tohumculuğun yaygınlaştırılmasını tek çare göreyerek okulun açılmasını karar almıştır³². 1 Mart 1887 tarihli İdâre Heyeti toplantısından birkaç ay sonra Fransız büyükelçi ve Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa'da bir mikrografi laboratuvarı kurulması için işbirliği yapmışlar, açılan laboratuvar ile Pasteur usûlüyle ithal ipek böceği tohumları parasız teftiş edilmeye başlanmıştır³³.

Harîr Dârüttâlimi'nin Açılması ve Faaliyetleri

İpekböcekçiliğinin ıslah işinin Torkomyan Efendi'ye verilmesi ve sonrasındaki gelişmeler neticesinde 25 Cemâziyelevvel 1305 (8 Şubat 1888)³⁴ tarihinde buyrulan irâde ile Bursa'da Harîr Dârüttâlimi tesis olunması izni verilmiş ve 2 Nisan 1304 (14 Nisan 1888) tarihinde okul açılmıştır³⁵. Şehreküsdü mahallesinde Kazzaz Muhtar Ahmed Efendi'nin hânesi kiralanarak, bu binada hizmet vermeye başlayan Bursa Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğüne Kevork Torkomyan Efendi getirilmiştir. Okul açıldığında müracaat eden 12 talebe okula kabul edilmiş ve ipekböcekçiliği ve tohumculuk fenleri tedrisine başlanmıştır. Bir sene zarfında kiralanın hânenin ihtiyaca yeterli olmayacağı anlaşılıp, ertesi sene dârüttâlim Bursa'nın Sedbaşı cihetinde Kara Ağaç mahallesinde Burdurîzâde Osman Fevzi Efendi'nin sahip olduğu geniş bir hâneye nakledilmiş ve 1894 yılına kadar bu hânedeki eğitime devam edilmiştir³⁶. 1894 yılına geldiğinde okula her yıl müracaat edenlerin sayısında artış yaşandığından ihtiyaca cevap vermek için Maskem civarında Eşrefiler mahallesinde okulun kendi binası yapılarak, okul buraya nakledilmiş ve yerleştirilmiştir. 1888 yılından itibaren geçen 18 sene zarfında

³² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.261-262.

³³ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Târım*, s.207.

³⁴ Quataert bu irâdenin tarihini 18 Ocak 1888 olarak hatalı belirtmiştir, yazarın kaynak olarak kullandığı sâlnâmede geçen tarih yukarıda belirtildiği gibidir. Bkz. Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s.290.

³⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262.

³⁶ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.29.

okulda tahsil görüp şehâdetnâme alanların sayısı 769 ve tasdiknâme alanlar dahi 465 olup, okuldan toplam 1234 nefer mezun olmuştur³⁷.

Harîr Dârüttâlimi veya Séricicole Institut adıyla anılan okulun mâli açıdan desteğini Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi sağlamıştır. Okulun iki türlü eğitim programı bulunmaktadır. Birincisi, bir imtihanla seçilerek okula alınan tam zamanlı öğrencilere verilen iki yıllık eğitim programıdır. İkinci program ise Pasteur usûlüyle ipekböcekçilik yapanlara Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık programlarla yarım zamanlı eğitimle sertifika veren programdır³⁸. İki yıllık tam zamanlı eğitim alanlara şehâdetnâme, iki aylık eğitim alanlara ise tasdiknâme verilmektedir. İki yıllık eğitimle mezun veren her sınıfın en iyi iki öğrencisine, mezuniyet töreninde mikroskop ödülü verilmektedir³⁹.

Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden 1888-1905 arası şehâdetnâme (diploma) veya tasdiknâme (sertifika) alan 1234 kişiye bakıldığında, Osmanlı topraklarındaki birçok şehirden katılımcıların olduğu görülmektedir. Ancak bu şahısların önemli bir kısmı ipekböcekçiliğinin en çok yapıldığı Hudâvendigâr Vilâyeti ve İzmid Sancağı'ndandırlar. 1234 kişiden 779'u yani % 63'ü Hudâvendigâr Vilâyeti'nde, 119'u yani yaklaşık %10'u İzmid Sancağı'nda oturmaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti'nden eğitime katılan 779 kişiden 306'sı Bursa merkezde oturmaktadır. Bu rakam 1234 kişiden % 25'inin Bursa merkezinden eğitim programına katıldığını göstermektedir. Bursa merkezi dışında Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı ikinci ve üçüncü sırada olan yerleşim birimleri Pazarköy (Orhangazi) ve Gemlik'tir. Pazarköy'den 120 kişi ve Gemlik'ten 99 kişi okuldan şehâdetnâme veya tasdiknâme almıştır⁴⁰. Hudâvendigâr Vilâyeti ve İzmid Sancağı'ndan katılarak şehâdetnâme veya tasdiknâme alanların yaklaşık 3/4'ü Rum ve Ermeni kökenlidir. İlgili yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun yaklaşık %17'sinin Rum ve Ermeni, % 83'ünün de Müslüman olduğu düşünüldüğünde, çıkan orana göre

³⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262-263. Bu sâlnâmeden bir yıl önce basılan sâlnâmede okul hakkında şu ifadeler geçmektedir: "Bursa'da ve Keşiş eteklerinin latif bir mevkiinde bir de Harîr Dârüttâlimi mevcut olup gayet cesim ve latif bir binadır. 1304 senesinde tesis ve küşad buyrulmuş olup şimdiye kadar 769 talebeye şehâdetnâme ve 554 zâta tasdiknâme itâ olunmuştur". Bu anlamda okuldan tasdiknâme alanların sayısı 554 olarak kaydedilmiştir. Bir yıl sonraki sâlnâmede rakamın 465 olarak belirtilmesi iki rakamdan birinin hatalı kaydedildiğini göstermektedir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.597.

³⁸ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", s.291.

³⁹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.213.

⁴⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.263-265.

azınlıkların özellikle de Ermenilerin ipek böceği tohumculuğu ve koza üretiminde kontrolü ellerinde bulundurduklarını göstermektedir⁴¹. Nitekim Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden Rûmî 1309 (1893) senesinde şehâdetnâme alarak mezun olan yirmi kişiden sadece bir tanesinin Hüseyin Hüsnü adlı Müslüman olması bu düşünceyi destekleyen bir veridir⁴².

Torkomyan Efendi Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğü dışında, 1895 yılına kadar Hazine-i Hassa Çiftlikler Müdürlüğü ve bu tarihten sonra da Düyûn-ı Umûmiyye'nin zirâat fen müşavirliği ve harîr şubesi müdürlüğü işiyle de uğraşmıştır⁴³. Torkomyan Efendi bu işler sebebiyle, bütün yıl Bursa'da bulunmamış, zamanının önemli bir kısmını İstanbul'da geçirmiştir. Bursa'da bulunduğu süreç ipek böceği tohumlarının açıldığı Nisan-Haziran ayları ile, kelebeklerin çıkardığı tohumları mikroskopta muâyene ettiği Eylül-Ekim aylarıdır. Mâliye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Mayıs 1332 (10 Haziran 1916) tarihli evrâk ile Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi Zirâat Fen Müşâviri ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'nin, adı geçen mektebin imtihanlarını ve harîr muâmelâtını teftiş etmek üzere yirmi gün kadar kalmak üzere Bursa'ya gitmesine müsâade istenmesi bu durumu ortaya koymaktadır⁴⁴. Bu ayların dışında mektebin idâresi ve muallimlik Beyazyan Efendi tarafından yapılmaktadır. Torkomyan Efendi 1922 yılına kadar otuz beş sene bu enstitünün müdürlüğünü ve muallimliğini yapmış, bu süreçte 2032 diplomalı böcekçi yetiştirmiş, ipek mahsûlü 18 milyon kiloyu bulmuş ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin koza oşrûnden aldığı gelir 198.000 Osmanlı Lirasını geçmiştir⁴⁵.

Torkomyan Efendi okulun müdürlüğünü yaparken birkaç defa Fransa'ya giderek ipekböcekçiliği alanındaki gelişmeleri takip etmiştir. İdâre-i Merkeziye Zirâat Fen Müşaviri ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü olan Torkomyan Efendi görevi sırasında, Bursa ve İzmir'de açılan ipek böceği tohumlarıyla husûle gelen koza ve bu sayede istifade edilen aşâr miktarını gösteren mukayeseli cetveller hazırlayarak bunları genel müdürlüğe göndermekte ve buradan da ilgili bilgiler İdâre Meclisi'ne ve Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne aktarılmaktadır⁴⁶.

⁴¹ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", s.292.

⁴² Bursa, Numara 143, 13 Rebûlâhîr 1311, s.2.

⁴³ Kirkor Kömürçan, *Türkîye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi*, s.75.

⁴⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb. nr. 31 / 28.Mays.1332 (10 Haziran 1916).

⁴⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s.429-430.

⁴⁶ BOA, ŞD. nr. 8 / 21.M.1319 (10 Mayıs 1901).

İpekböcekçiliği konusunda Bursa Harîr Dârüttâlimi dışında Bursa Zirâat Mektebi de eğitim vermekte idi. Dut ağaçlarının yetiştirilmesi, ipek böceği tohumunun üretilmesi ve ipek böceği hastalıklarına karşı alınması gereken tedbirler okulda anlatılan konulardır. Düyûn-ı Umûmiyye'nin finansal desteği ile 1899 yılında Bursa Zirâat Mektebi hem teorik hem de uygulamalı ipek böceği yetiştirme eğitimi vermek üzere ana binadan ayrı bir binada Harîr Dârüttahsili adıyla ipek böceği üretme enstitüsünü açmıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Harîr Dârüttahsili hakkında şu bilgiler kayıtlıdır:

Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi'ne merbut olmak üzere ayrıca bir bina dahilinde bir de Harîr Dârüttahsili mevcuttur ki, 1317 senesinde küşad edilmiş olup Zirâat Mektebi talebesi burada ayrıca böcekçilik nazariyât ve ameliyâtı hakkında malûmat-ı mükemmel ahz ederler. Ve bizzat tabikat dahi icrâ ederler. Ayrıca tesis ve teşkil edilmiş olan cesim dut fidanlıklarından Memâlik-i Şâhâne'nin her tarafına meccânen yüz binlerce fidan irsâl ve tevzî olunur⁴⁷.

Aynı yıl içinde ayrıca Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendi ipek enstitüsünün yanında da ipek böceği yetiştirme yeri açmak için bir irâde almıştır⁴⁸.

Düyûn-ı Umûmiyye'nin İpekböcekçiliği ile İlgili Düzenlemeleri

Düyûn-ı Umûmiyye'nin ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı yıllarda ülkede ipekböcekçiliği, hastalıklar başta olmak üzere birçok faktöre bağlı olarak ciddi bir gerileme sürecindedir. Bu süreçte Bursa'da birçok ipek fabrikası kapanmış, dut ağaçları kesilmiş ve bu bahçelerde tahıl ve diğer zirâi ekimler yapılmaya başlanmıştır. Kurulduğu dönemin başında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ilgili sorunlarla mücadele edecek bir eğilim sergilememiş ve sorunun çözümü eskiden olduğu gibi Osmanlı Hükümeti'nin çabalarıyla devam ettirmeye çalışılmıştır. Ancak 1886 yılından itibaren Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi doğrudan bu çabaların içinde yer almıştır. Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi bu süreçteki gelişmeleri detayları ile kaleme almış ve onun bu yazısı 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nin bir bölümünde ve kendi kitabında neşredilmiştir⁴⁹. Bu bilgilere göre Düyûn-ı Umûmiyye

⁴⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.597.

⁴⁸ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.212, dipnot 33.

⁴⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1325, s.257-268.

İdâresi'nin ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı yılda, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin harîr ve koza öşrü 14.695 Osmanlı Lirasıdır⁵⁰.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi 1888 yılında Bursa'da Harîr Dârüttâlîmi'ni açtırdıktan sonra, ipekböcekçiliğine dair çeşitli düzenlemeleri Osmanlı Hükümeti ile işbirliği halinde hazırlatmıştır. İlk olarak yerli üreticileri korumak için Türkiye'ye getirilen ipek böceği tohumlarının ithal vergilerini artırılması konusunda 1891 yılında hükümete bir karar aldırmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'ne, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde üç yıl boyunca yeni kurulan dut bahçelerinin sahiplerini öşür vergisinden muaf tutan ve ipek böceği yetiştirme faaliyetlerinde başarı gösterenlere ödül verilmesi hususlarını içeren bir Muâfiyet Nizâmnâmesi'ni yayımlatmıştır. 14 Ağustos 1893 tarihli evrâkta belirtilen bu muâfiyetin içeriği özetle şu şekilde izah edilebilir:

Bursa Harîr Dârüttâlîmi'nin illetsiz tohumlar tedarikine yönelik şakirdân yetiştirmesinden dolayı mahalli halk işbu sağlam tohumlardan istifâde için dutluklar yetiştirmektedir. Yeniden yetiştirilen dutluk hakkındaki Muâfiyet Nizâmnâmesi gereğince, bu şekilde yeniden dutluk yetiştirenlerin hangi seneden itibaren mazhar-ı muâfiyet olacakları, Hudâvendigâr Vilâyeti'nden yazı ile sorulmuştur. İlgili nizâmnâmeye göre dut fidanlarının dikildiklerinin dördüncü senesinden itibaren üç sene müddet her dönüm dutluk için kırk kıyye yaş koza veyahut dört kıyye ham harîr öşürden muaf tutulmuştur. Sıçan girmemiş ve işlenmemiş olan sahıpsiz arazide elli dönüm dutluk yetiştirenlere mezkûr muâfiyetten başka; bakır madalya, yüz dönüm yetiştirenlere gümüş madalya ve beş yüz dönüm yetiştirenlere altın madalya verilecektir. Zikrolunan madalyaların imâli ile talep olunacak vilâyetlere irsâli ve vilâyet zirâat memurları tarafından ilgili nizâmnâmenin yürütülmesi için lazım gelen muâmelâtın ifâ ettirilmesi hususlarının ticâret ve nâfia ve suret-i halde beyânıyla beraber harîr öşrünün toplanması ve idâresi, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne tahvil olunmuştur⁵¹.

Bu gelişmelerin yanı sıra Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ipekböcekçiliğinin, tohum ve koza satışının artık kendisinden ruhsat alan kişiler tarafından yapılabileceği doğrultusunda bir nizâmnâme hazırlatma çabasına girmiştir. Nizâmnâme'nin hazırlanıp çıkarılmasına yönelik çalışma-

⁵⁰ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihlâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.27.

⁵¹ BOA, DH.MKT. nr. 16 / I.S.1311 (14 Ağustos 1893).

lar Bursa Gazetesi'nin 6 Zilkade 1310 (22 Mayıs 1893) tarihli sayısı ile erkenden Bursa ahalisine ulaştırılmıştır. Bu bilgilerin Bursa Gazetesi'nde yer alması taşra basınının başkentte çıkan Bursa ve çevresini ilgilendiren konularla ilgili kararların duyulur duyulmaz ulaştırılması anlamında dikkat çekicidir:

Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmid Sancağı dahilinde harîr tohumu fûrûhtu hakkında düstûrû'l-amel olmak üzere altı bendi hâvî olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce kaleme alınan nizâm-nâme lâyihası Mâliye Nezâreti vasıtasıyla Zirâat Nezâreti'ne irsâl kılınmağa adı geçen nezâretçe derdest tedkik bulunduğu işitilmiştir³².

Gazetede nizâmnâmenin altı bendi bulunduğu yönünde haber alındığı yazılıysa da, nizâmnâme yedi bendden oluşmaktadır.

Osmanlı Hükümeti, 8 Rebûlâhir 1311 (19 Ekim 1893) tarihinde çıkardığı bu nizâmnâme ile harîr tohumu üretimi ve satışını bir düzen altına almıştır. Bu karar ile Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendi ipek öşrü gelirlerini denetimle artırma yoluna giderken, ipekböcekçiliği sektöründe de belirli bir standart ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Nizâmnâme gereği harîr tohumu üretmek ve satışını yapmak isteyenlerin Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden diploma veya sertifika almaları gerektiği, yurtdışında bu konuda öğrenim görüp diploma alanların da diplomalarını onaylatmaları gerektiği tespit edilmiştir. Nizâmnâme ilan edildikten on iki gün sonra Bursa Gazetesi'nin 20 Rebûlâhir 1311 (31 Ekim 1893) tarihli sayısında nizâmnâme yedi bendiyle birlikte "Tebliğât-ı Resmîyye" başlığıyla şu şekilde yayımlanmıştır:

Tebliğât-ı Resmîyye

Harîr tohumu üretimi ve satışına mahsus olup yürürlükte olan hükümlerine izin veren irâde-i seniyye buyrulan nizâmnâme suretidir:

Birinci madde

İpek böceği yetiştirerek başkasına satmak arzusunda bulunanların mutlaka Osmanlı topraklarında açılmış ve açılacak olan zirâat mekteplerinde ve Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde veyahut yabancı memleketlerin zirâat mekteplerinden birinde harîr tohumu ve ipek böceği yetiştirmek fenlerini tahsil etmiş olduklarına dair şehâdetnâme (diplomaya) hâiz olmaları lazımdır. Şehâdetnâmeleri bulunmayan veya bulunup da dârüttâlim idâresine ibraz ile tasdik ettirmeyen-

³² Bursa, Numara 122, 6 Zilkade 1310 (22 Mayıs 1893), s.4.

lerin üretmiş oldukları ipek böceği tohumunu başkasına satmaları yasaktır. Şu kadar ki bu yasak, başkasına satmayıp yalnız kendi ihtiyacı için kullanmak üzere tohum üretenleri içine almamakta olup, fakat bu gibiler ürettikleri tohumların hurde-bin (mikroskop) ile muâyene edilmiş olduğunu Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi'ne ispata mecbur olacaklardır.

İkinci madde

Birinci maddede yazılan mekteplerin ve dârüttâlimin şehâdetnâmesine sahip olmayıp da tohumculukta ve böcek beslemek sanatında malûmatı bulunanlar, dârüttâlim idâresinde her sene toplanan imtihan heyetine müracaatla kabiliyetlerini ispat ederek şehâdetnâme aldıkları takdirde ipek böceği tohumu üretip satabileceklerdir. İmtihan heyeti; vilâyet nâfia ve zirâat müşaviriyle Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi nâzırından ve Harîr Dârüttâlimi ve Zirâat Mektebi müdürleriyle mahalli Ticâret ve Zirâat Odası reisinden mürekkeb olacaktır.

Üçüncü madde

Elinde şehâdetnâmesi olan yerli tohumcular ile yabancı memleketlerden celp ettikleri tohumu dağıtmak isteyenler, tohum satmak ve dağıtmak üzere istisnasız birer ruhsat tezkeresi almaya ve otuz gramdan fazla veya noksan olmamak üzere ipek böceği tohumu hâvî olan kutuları mahalli Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi'ne ibraz ile bunların üzerine bandrol koydurmaya mecburdurlar. İşbu ruhsat tezkeresi ve bandrolleri, her sene Eylül'den itibaren Şubat sonuna kadar, yani altı ay zarfında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından meccânen îtâ ve vazolunacak ve zikrolunan bandroller ecnebi ve yerli tohumlarına göre muhtelif renkte olacaktır.

Dördüncü madde

İşbu nizâmnâme ahkâmına aykırı olarak elinde geçerli şehâdetnâme bulunmadığı halde ürettiği yerli tohumları başkasına satmaya kıyam edenlerin ellerinde bulunacak olan tohumlar zapt olunmakla beraber, mahkemeye müracaat olunmaksızın Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi'nin talebi üzerine hükümet-i mahalliye marifetiyle 10 Osmanlı Altını nakdî ceza alınacak ve bu hareketi tekrar edenlerden alınacak nakdî ceza taz'if olunacaktır ve alınacak nakdî cezaların yarısı ihbar edene verilecek ve diğer yarısı Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi'nce gelir kaydedilecektir. Zapt olunan tohumlar vilâyet merkezinde vilâyet idâresi meclisi âzâsından bir zât ile nâfia ve zirâat müşaviri ve Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi nâzırı ve muhasebe başkâtibi ve Harîr Dârüttâlimi müdürü ve livâlarda meclis idâre âzâsından bir zât ile Düyûn-ı Umû-

miyye Varidât-ı Muhasasa İdâreleri müdürü ve memurlarıyla başkâ-tibleri hazır oldukları halde yaktırılacak ve durum havadis evrâkıyla ilan ettirilecektir.

Beşinci madde

Üçüncü maddede beyân olunduğu vechiyle ruhsat tezkeresi olmaksızın ve bandrol vazettirilmeksizin derdest olunan tohumların beher otuz gram tohumu hâvî olan kutuları için beş kuruş nakdî ceza alınarak, yarısı tutan ve haber verenlere verilecek ve diğer yarısı Dü-yûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhasasası'nca îrâd kaydedilecektir.

Altıncı madde

Tohumcular hasat tezkeresi alacakları sırada istihsâl edecekleri tohum miktarıyla tohumların ecnâsı ve tohum tevzî ettikleri böcekçilerin esâmîsiyle bunların beherine tevzî ettikleri tohumların miktarını her sene Mart nihayetinde buldukları mahallin Dü-yûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhasasa İdâreleri'ne îtâ edeceklerdir. İşbu sened hilafında olarak malûmat-ı mebsûtayı îtâdan imtina eden tohumcuya birinci defa olarak bir ihtarnâme gönderilecek ve tekrarı halinde se-ne-yi atıyye için ruhsat tezkeresi îtâ kılınmayacaktır.

Yedinci madde

Dâhiliye ve Mâliye ve Orman ve Maden ve Zirâat Nezâretleri işbu nizâmnâmenin icrâsına memurdur.

Fî 8 Rebûlâhîr sene 1311 ve fî 7 Teşrînievel sene 1309 (19 Ekim 1893)⁵³.

Nizâmnâmenin ilanından hemen sonra içindeki şartlar çerçevesinde birçok kişi dışarıdan dilekçe ile müracaat edip imtihan olarak Harîr Dârüttâlimi'nden tasdiknâme almışlardır. Aynı şekilde yurt dışında öğrenim görüp ecnebi şehâdetnâmelerine sahip olanlar da bu diplomalarını tasdik ettirmişlerdir. 27 Rebûlâhîr 1311 (7 Kasım 1893) tarihli Bursa Gazetesi'nde bu şahısların isimlerini, numaralarını, ikamet mahallerini, imtihan neticesinde ihrâz eylemiş oldukları derecelerini (notlarını) ve tasdiknâme numaralarını gösteren bir cetvel yayımlanmıştır. Dışarıdan dilekçe ile müracaat ederek imtihan olan yirmi altı kişi bulunmaktadır. Bu şahısların yirmi beşi gayrimüslim, sadece bir tanesi Pazarköylü (Orhangazi'li) Osman Efendizâde Mehmed Tevfik Efendi adlı Müslüman şahıstır. Bu şahıs imtihandan üçüncü derece almıştır. Ecnebi şehâdetnâmelerini tasdik ettiren de altı kişidir ve hepsi gayrimüs-

⁵³ Bursa, Numara 144, 20 Rebûlâhîr 1311 (31 Ekim 1893), s.1-2.

limdir. Bu şahısların hepsi Gemlik'ten müracaat etmişlerdir ve beşinin şehâdetnâmesi Yunanistan'dan, birininki ise Fransa'dan alınmıştır⁵⁴.

Aslında nizâmnâmenin ilanından önce Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde, okul dışından başvuranlara imtihanla şehâdetnâme verildiği 10 Ekim 1893 tarihli Bursa Gazetesi'nde çıkan haberden anlaşılmaktadır. Bu haberde; Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı Râsim Paşa'nın başkanlığında olmak üzere, Vilâyet Nâfia Müşaviri Cemal ve Vilâyet İdâre Meclisi âzâsından Hacı Latif Beyefendiler ve Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'den oluşan imtihan komisyonu marifetiyle bu sene Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme alacaklarla mektebe devam etmedikleri halde imtihanla şehâdetnâme almak için harîçten müracaat edenlerin imtihanlarının icrâsına mübaşeret edildiği belirtilmiştir⁵⁵. Bu haberde belirtilen jürinin nizâmnâmenin ilanı sonrasında da, nizâmnâme şartlarının uygulanması için gereken faaliyetleri yürüttüğü söylenebilir.

1904 yılında ipekböcekçiliği üretimi alanında daha önceden kabul edilen bazı düzenlemeler yenilenmiştir:

“Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde tahsillerini tamamlayarak şehâdetnâme alarak mezun olan ve böcek tohumu istihsâliyle işğal eden tohumcularla bunları ortakçılık sıfatıyla yahut bir ücret miktarıyla istihdâm edenlerden ve ipek kozası istihsâlinden başka sanat ve ticâreti olmayanlardan temettü vergisi alınmamakla beraber, Memâlik-i Şâhâne'den tohum ihrâcâtına muvaffakiyet oluncaya kadar tohumcuların husûle getirdikleri harîr tohumundan öşür vergisi alınmaması ve dut bahçeleri ashabı dut yapraklarını ister kendileri sarf etsin ister ihrâc-ı bey' ve fûrûht eylesin alelumûm dut yapraklarından bir şiar alınmayıp, işbu dut bahçelerinden kemâkân binde dört vergi ve dut ile birlikte öşre tâbi başka bir mahsûl bulunduğu halde o mahsûlden öşür istifası hususunda nizâmat”

konusunda mecliste karar alınmış ve tasdik edilmiştir⁵⁶.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, ipek böceği üreticileri için çıkarttığı muâfiyet nizâmnâmesi ve ipekböcekçiliğinin, tohum ve koza satışının düzene konması hususunda çıkarttığı nizâmnâme dışında, kozaların kurutulma işlemlerine dahi yön vermektedir. Bursa Gazetesi'nde yer alan

⁵⁴ *Bursa*, Numara 145, 27 Rebiülâhir 1311 (7 Kasım 1893), s.4.

⁵⁵ *Bursa*, Numara 141, 29 Rebiülevvel 1311 (10 Ekim 1893), s.3.

⁵⁶ *BOA, İ.M.L.* nr. 1322 / S-24, 22.S.1322 (8 Mayıs 1904).

bilgilere göre Bursa'da harîr kozaları Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bu işe yön vermesi öncesinde cârî olan usûl vechiyle güneşle ve ateşle teshin olunmuş fırınlarda kurutulmakta idi. Bu sebeple hâsılâtça yüzde on nispetinde zâyiat vuku bulmaktadır. Mevcut zâyiatın engellenmesi zımında, kozaları fenle inşa edilmiş olan fırınlarda kurutmak gerektiği için bu yolda bir takım fırınlar yapılmış ve kozaların beher kıyyesi bu fırınlarda on pâreye kurutulmuştur. Ancak bu fiyat Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce çok görüldüğünden dolayı fırın sahipleri bir kıyye kozayı beş pâreye kurutacaklarını taahhüt etmişlerdir. Lakin işbu fırınların yalnız Bursa'ya hasrolunması uygun olamayıp külliyyetli koza yetiştiren bazı köylerde dahi bu fırınların yapılması uygun görülmüştür. Bu konuda Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa tarafından vuku bulan arz üzerine, en ziyâde koza mahsûlü veren Temürtaş ve Filedar karyelerinde birer fırın inşasına izin verilmiş ve gelecek iki sene içerisinde sair köylerde dahi bu usûlde fırınlar tesisi kabul görmüştür. Gazetede ayrıca Nâzır Râsim Paşa'nın Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce pek çok takdire mahzar olarak bilhassa vilâyette oturan Teb'a-i Sâdika-i Osmâniyye'nin (Ermenilerin) yegâne ticâretleri olan ipekböcekçiliği sanatının terakkisi uğrunda sürekli çalıştığı ve ciddi himmetlerinin dahi şükrana layık ve memnuniyet verici olduğu belirtilmektedir⁵⁷.

Bursa'da açılan ve çalıştırılan bu fırınların bir süre sonra işletilemediği farklı bir kaynaktan öğrenilmektedir. 1909 yılında Edirne Vilâyet Meclisi, yaş kozaların birkaç gün zarfında kepek halini alması sebebiyle, bu kozaların Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce tayin edilecek fen memurlarının nezâretleri altında münasip bir ücretle kurutulması hususunda şehirde bir koza fırını açılmasını talep etmiştir. Ancak idâre buraya gönderilecek memurlara maaş verilmesi ve açılacak fırın için alet ve edevâtın çok para tutacağını belirtmiş ve daha önce Hudâvendigâr Vilâyeti'nde iki mahalde fırın açılmasına rağmen kozacıların para harcamamak için kozaları eski usûlle kuruttuklarını ifade ederek, 27 Temmuz 1909'daki yazı ile bu olumsuz kararı Edirne'ye bildirmiştir⁵⁸.

İpekböcekçiliği Konusunda Düyûn-ı Umûmiyye'nin Teşvik Müsâbakaları

Bir önceki bölümde Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kozacılığı teşvik konusunda çıkardığı Muâfiyet Nizâmnâmesi ile bu işle uğraşanlara bir

⁵⁷ Bursa, Numara 126, 12 Zilhicce 1310 (27 Haziran 1893), s.1.

⁵⁸ BOA, DH.MKT. nr. 43 / 9.B.1327 (27 Temmuz 1909).

sürelğine vergi muâfiyeti getirdiği ve çok büyük alanlarda dut fidanı yetiştirenlere madalya verdiği doğrultusunda bilgi verilmişti. Şimdi bu ni-zâmname öncesinde ve sonrasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin teşvik ve taltîfleri konusundaki uygulamaları daha detaylı ele alınabilir.

1890 yılında Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti ipeği çok olan koza yetiştirilmesini teşvik için Hudâvendigâr Vilâyeti merkezinde bir müsâbakat sergisi küşadıyla bu yolda muvaffakiyeti görülenlere muhtelif derecelerde mükâfat tevzî ve îtâ olunması hakkında bir izin alma girişimindedir. Şûrâ-yı Devlet'te görüşülen bu teklif mazbata ile karara bağlanmıştır ve kararın özeti şu şekildedir:

“İşbu mazbatada zikrolunan serginin her sene Memâlik-i Şâhâne'nin her bir mahsülû kesret üzere olan merkezlerinden birinde münâvebeten küşad olunmak üzere bu sene Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi olan Bursa şehrinde olacağı ve tevzî edilecek mükâfat bedeliyle müsâbakaya dahil olanların böcekânelerini muâyene için heyet-i mümeyyize tarafından vuku bulacak masrafların toplamının 33.775 kuruştan ibaret olacağı anlaşılmış ve ilgili harcamanın Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti sandığından sarf edileceği”

kararı çıkmıştır⁵⁹.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi yukarıda belirtilen izni aldıktan sonra 1891 yılından itibaren ipek böceği üretim standartlarının yükseltilmesi için Bursa ve civarında yarışmalar düzenlemeye başlamıştır. Bu müsâbakaları finanse eden Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, yarışmaları Bilecik ve İzmit'i de kapsayacak şekilde geniş bir alana yaymış ve kazananlara mikroskop ve para ödülü vermiştir. 6 Mart 1893 tarihli Bursa adlı gazetede çıkan bir yazıda Osmanlı sahasında kaliteli koza üretimini teşvik için Osmanlı Hükümeti ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin ortaklığıyla gerçekleştirilecek bir yarışmanın kuralları ve ayrıntıları neşredilmiştir. Bu bilgiler içerisinde yürürlükteki hükümlere göre izni verilen koza müsâbakası programının altı maddeden oluşan 15 Mayıs 1892 tarihli sureti de bulunmaktadır. Şimdi bu metni sadeleştirilmeleriyle aktarmak, birçok kitapta bahsedildiği halde ayrıntıları bilinmeyen ipek kozacılığı müsâbakalarının anlaşılmasında aydınlatıcı olabilir:

⁵⁹ BOA, MV. nr. 55 / 6.S.1308 (21 Eylül 1890).

Osmanlı Devleti topraklarında iyi cins koza yetiştirilmesinin özel olarak teşvikiyle koza mahsûlünü arttırma maksadına yönelik Osmanlı Hükümeti ile Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâresi arasında gerçekleşen ittifaka bağlı olarak, geçen sene olduğu gibi bu sene dahi icrâsına karar verilmiş koza müsâbakasının programı, müsâbakaya dahil olmak isteyenlerin malûmu olmak üzere aşağıdaki gibi derc ve neşr olunur.

Harîr kozası müsâbakası heyet-i mümeyyzesinin oluşturulması suretiyle vazife ve hareketlerini bildiren ve kaleme alıp yürürlükte olan hükümlerine izin veren irâde-i seniyye buyrulan tâlimat suretidir:

Harîr kozası müsâbakası heyet-i mümeyyzesi Düyûn-ı Umûmiyye Merkez İdâresi'nden gönderilecek memur ile müsâbakanın icrâ olunduğu mahallin Düyûn-ı Umûmiyye nâzır veya müdür ve müfettiş ve heyetinin toplandığı vilâyet zirâat ve nâfia müşaviri ve Harîr Dârüttâlimi müdürü ve vilâyet maârif müdürüyetten ve vilâyet veya sancak meclis idâre âzâsından bir zâtın oluşacak ve bu heyetün teşkili sonrasında Nisan ayının başlarında vilâyet valisi veya sancak mutasarrıfı başkanlığı altında olarak vilâyet merkezi veya sancağın hükümet konağında toplanacaktır. Birinci toplantıda heyet-i mümeyyize, reis-i sânisini ve kâtibini seçecek ve müsâbakaya dâhil olmak isteyenlerin dilekçelerini tetkik ve kaydedecektir. Heyet-i mümeyyize kendi dört âzâsından oluşan bir komisyon teşkil ederek bu komisyon müsâbakaya dâhil olanların böcekhânelerini bir kök beslendiği müddetçe birkaç defa ziyaret ederek her defasında her böcekhânedeki tüm gözlemleri kayıt ederek neticesinde her böcekhâne için ayrıca bir rapor tanzimiyle şerâit-i mevzûaya tevfikan programda yer alan mükâfatın dağıtılmasını reis-i sâni başkanlığı altında toplanarak, kararı heyet-i mümeyyizeye teklif eylemek vazifesiyle mükellef bulunacaktır. Heyet-i mümeyyize Eylül ayı başlarında toplanarak komisyonun tekliflerini içeren mazbatayı tetkik ederek, verilecek mükâfatı karar altına alarak buna dair üç nüsha olarak mazbata tanzim edip ait olduğu yere gönderilmekle beraber mükâfat dağıtım gününü tayin edecektir.

Komisyon heyeti tarafından müsâbakaya dâhil olanların böcekhânelerini muâyene için her bir mahal müsâbakasına mahsus olmak üzere ve sekizer bin kuruşu tecavüz etmeyerek vuku bulacak masraf ile aşağıda gösterilen masrafları Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti Sandığı'ndan tesviye kılınacaktır. Ve komisyon heyeti şehir dışındaki mahallerin böcekhânelerini muâyeneye gitmelerinde adı geçen meblağdan ellişer kuruş yevmiye alacaklardır. Müsâbakaya dahil olanlar açacaklarını beyân ettikleri tohumları

Nisan'ın üçünde merkezleri bulunan mahalde işbu komisyona getirmeğe mecburdurlar. Ve komisyon işbu tohumları tartarak herkesin ismi hizasına miktarlarıyla kaydedecektir. Müsâbakaya dahil olanlar tohumlarını her halde Nisan'ın beşinde sayacağa koyacaklardır. Komisyon adı geçen günde böcekhâneleri ziyaret ederek şu te'kidâta riâyet olunup olunmadığını gözle müşâhede edecektir. Bir böcekhâne bir cinsten gayrı böcek beslemek câiz olunmadığı gibi, her halde tohumdan çıkıp askı gününe kadar ya dandulu veya kadallu veyahut işbu iki usûllere benzer usûlde yani kiremüt üzerinde böcek beslemek elzemdir. Komisyon şu tedbirlere ve kaidelere riâyet etmeyenleri müsâbakaya iştirak etmemiş nazarıyla bakıp müsâbakadan hariç bırakacaktır.

Müsâbakaya dahil olan böcekhânelerde beslenen böceklerin müddet-i umûrları kırk günü tecavüz eder veyahut bir onsdan ibaret olan yirmi gram tohuma mukabil en az elli kilo Bağdat ve kırk kilo Avrupa sarı yaş koza hâsıl edemez veyahut hâsıl olan kozadan harîr keşide olunup bir kıyye ham harîr istihsâli için on kıyyeden ziyâde yaş koza tüketimi iktiza eder. Velhâsıl herhangi bir hastalık müşâhede olunur ise komisyon böyle böcekhâneleri mükâfata değer görmeyecektir.

Mükâfata hak kazanan böcekhâneler üstünlüğüne ulaşmak ve istenilenin üstünde olabilmek için böcekhânelerde böcekleri havalandırmak ve sabit derece sıcaklıkta bulundurmaya üzere özel aletler ve edevât bulundurmaya ve beher ons tohumdan altmış kilo sarı Avrupa ve seksen beş kilo Bağdat ve yaş koza alınmak ve bir kıyye harîr istihsâli için sekiz kıyye üç yüz dirhem yaş koza sarfi iktiza etmesi lazımdır.

Komisyon böceklerin askıya çıktıkları günün onuncu gününde böcekhânelerde kozaları söktürüp tartarak ve harman ederek harîri keşide için iki kıyye yaş koza alıp fabrikaya verecektir.

Yürürlükteki hükümlere göre izni verilen koza müsâbakası programı suretidir:

Osmanlı memleketinde harîr sanatının özel bir surette teşvik edilmesi boş bir fayda olmadığından Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhasassa İdâresi tarafından Nâfia Nezâreti'yle birlikte her sene Osmanlı sahasında harîr mahsûlü bol olan merkezlerden iki veya üçünde dönüşümlü olarak yapılmaya üzere aşağıda zikredilen maddeler mevcudunca koza müsâbakası tertip olunmuştur.

Birinci madde

İşbu müsâbakaya dâhil olunmak üzere seçilecek harîr merkezî idâresi dahilinde en muntazam ve mükemmel böcekhâneler-

de fenne tatbiken ve ispat edilen şartlara uygun olarak koza yetiştirecek olan eşhâsa mükâfat itâ olunacaktır.

İkinci madde

Her müsâbaka merkezi için mükâfat iki sınıf üzere müretteb olup, birincisi müsâbakaya dâhil olarak aynı bir böcekhânedede en az yetmiş beş gram ve bundan ziyâde tohumdan açılmış olan böcekleri besleyen şahıslara mahsustur. İşbu sınıfta mükâfata layık olan şahıslara dağıtılmak üzere heyet-i mümeyyizenin yed-i ihtiyarında olarak altın yüz kuruş hesabıyla yedi yüz kuruşluk bir ve beşer yüz kuruşluk üç adet hurde-bin (mikroskop) ile altı bin kuruştan ibaret bir meblağ bulunacaktır. İkinci sınıf dahi müsâbakaya dâhil olup aynı bir böcekhânedede yirmi beşten yetmiş beş grama kadar tohumdan çıkmış olan böcekleri besleyen şahıslara münhasır olup, bunlar arasında mükâfata layık olanlara dağıtılmak üzere kezalik heyet-i mümeyyizenin yed-i ihtiyarında beş yüz kuruşluk bir ve dörder yüz kuruşluk dört adet hurde-bin ile yedi bin beş yüz kuruştan ibaret bir meblağ bulunacaktır.

Üçüncü madde

Mükâfata kesb-i istihkak etmiş olan eşhâs meyânında böcek-hâne ve hâsıl olan neticesi şerâit-i malûmeye tevfikan akranına göre üstün ve istenilen üstü derecede olduğu tahkik eden zâta hurde-bin ve mükâfat-ı nakdiyyeden başka heyet-i mümeyyize kararıyla reisi tarafından merci-i âidesine edilecek inhâ üzerine başkaca bir kıt'a sanâyi madalyası ihsan buyrulacaktır.

Dördüncü madde

Resmî mükâfatın dağıtımı müsâbakanın icrâ olunduğu senenin Eylülünde⁶⁰, bulunduğu vilâyet veya sancak merkezin vilâyet valisi veya sancak mutasarrıfı başkanlığı altında ve erkân-ı hükümet ve heyet-i mümeyyize ve muteberân ve eşrâf-ı mahalliye hazır bulunduğu halde icrâ olunacaktır.

Beşinci madde

Müsâbakaya dahil olmak isteyen eşhâsın takdim edecekleri dilekçeler dilekçe sahiplerinin gayet açık yazı ile isim ve mahlası ve ikametgâhı ve açtırılan tohumların miktarıyla böcekhânelerin bulunduğu mahalleri toplamak üzere nihayet Şubat ayının sonu-

⁶⁰ Nitekim 15 Aralık 1898 tarihli evrâk Bursa'da gerçekleştirilen müsâbakaların Rûmî takvime göre Eylül ayı içerisinde yapıldığını göstermektedir. Bu evrâk 28 Eylül 1314 (10 Ekim 1898) tarihinde Bursa'da harîr müsâbakasının icrâ edildiğini bildirmekle beraber, müsâbakada bizzat hazır bulunanlara verilen teşekkürât-ı mahsûsanın taraflara tebliği ile ilgilidir. Bkz. BOA, DH.MKT. nr. 30 / 1.Ş.1316 (15 Aralık 1898).

na kadar buldukları mahallin Düyûn-ı Umûmiyye Nezâret ve ya Müdüriyeti'ne vermek ile buradan dahi tasdik ve kaydedildikten sonra derhal Nezâret-i Umûmiyye'ye irsâl olunur.

Altıncı madde

Müsâbakaların neticesi İstanbul ve vilâyet gazeteleriyle neşir ve ilan kılınacaktır. 17 Şevval sene 1309 ve fi 3 Mayıs 1308 (15 Mayıs 1892).

Bâlâda gösterildiği vechiyle gelecek üç yüz dokuz senesi (Rûmî) müsâbakasının üç mahalde yani Bursa, Bilecik ve İzmid'de icrâsı kararlaştırılmış olup, Bursa müsâbakasının Bursa'dan Kestel'e ve Kestel'den Temürtaş'a, Geçid'e ve Çekirge'ye ve Çekirge'den Bursa'ya kadar olan dairede ve Bilecik müsâbakasından dahi nefsi Bilecik kasabası ile Küplü ve Pelid Özü karyesinde ve İzmid müsâbakasının dahi nefsi İzmid kasabasıyla Bahçecik ve Adapazarı'nda icrâsı mukarrer olduğundan, işbu müsâbakalara iştirak arzusunda bulunan böcekçiler arzuhallerini nizâmî vechiyle pullu olduğu halde nihayet önümüzdeki Martın on beşinci gününe kadar buldukları mahallerde kâin Düyûn-ı Umûmiyye İdâreleri'ne itâ eylemeleri lâzımeden olmakla işbu tarihten sonra verilecek dilekçelerin kabul olunmayacağını ve Bursa ve İzmid müsâbakasına iştirak edenlerin tohumlarını fişkırtmak için Nisan'ın sekizinci ve Bilecik müsâbakasına iştirak edenlerin dahi Nisan'ın on beşinci gününe kadar tehir etmeğe mezun olmadıklarının ilanına ibtidâr kılındı. 26 Receb sene 1310 ve fi 1 Şubat sene 1308 (13 Şubat 1893)⁶¹.

Bursa Gazetesi'nin 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893) tarihli sayısında yukarıda belirtilen 1309 senesi müsâbakalarında görevlilerin faaliyetleri şu şekilde anlatılır:

Bilecik kasabasıyla Küplü nahiyesi ve Pelid Özü karyesinde müsâbaka usûlü üzere tohum besleyen tohumcuların kozalarını Hudâvendigâr Vilâyeti Zirâat ve Nâfia Müşaviri Cemal Bey ile Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi birkaç gün evvel Bursa'dan Pelid Özü karyesine azimle karyede bulunan müsâbakacıların böcekâne ve böceklerini muâyene ettikten sonra Bilecik'e ve oradan komisyona riyâset eden Mutasarrıf-ı Livâ Fuad Paşa hazretleriyle Bilecik Düyûn-ı Umûmiyye Müdürü Hacı Ahmed Efendi ve Meclis İdâre-i Livâ âzasından Hacı Mikırdıç Ağa birlik-

⁶¹ Bursa, Numara 112, 17 Şaban 1310 (6 Mart 1893), s.4-5.

te oldukları halde Küplü'ye giderek orada müsâbakaya dahil olan ve bâ-şehâdetnâme Bursa Zirâat Mektebi'nden neş'et eden Kürkci Minhalaki mahdumu Sokrati ve Seferşah mahdumu Dikran Efendilerle Körepek Efendi böcekhânelerinin muâyene birle on ve sekiz gün evvel böceklere askılarını dikip kâmilen koza sardır-mış olduklarından dolayı heyet-i mezkûrenin fevkalâde memnun oldukları ve Livâ Meclis İdâre âzâsından Nikolaki Efendi dahi en birinci tohumculardan bulunduğu ve bu sene dahi damızlık tohum besilemiş ve müsâbakacılarla hemen bir günde askı kurup meydana getirmiş olduğu kozaları heyet tarafından aynen müşâhede edildiğinden mûmâileyhe dahi ayrıca beyân-ı memnuniyet edilip heyet-i mümeyyizenin bâdehu Bilecik'e avdet ve Pazartesi günü ani's-sabah Bilecik kasabası müsâbakacılarını dahi ba'de'l-teftiş yevm-i mezkûr trenle müşâvir-i mûmâileyh ile Torkomyan Efendi'nin İzmid'e müteveccihen hareket ve Dersââdet tarafıyla mezkûr vilâyete muvâsalat eyledikleri cümle tahkikattendir⁶².

Bursa Gazetesi'nin 13 Rebiülâhir 1311 (24 Eylül 1893) tarihli sayısında yukarıda belirtilen 1309 senesi müsâbakalarında dereceye girenler şu şekilde açıklanmaktadır:

Tevzî-i Mükâfat-ı Resmî

Bursa'da üçüncü defa olarak işbu 1309 senesinde küşad olunan koza müsâbaka sergisine dahil olan otuz altı nefer böcekçiden dokuz nefer böcekçi zirde gösterildiği üzere mazhar-ı mükâfat-ı seniyye olmuşlardır⁶³.

Birinci sınıf yetmiş beş gram ve daha ziyâde tohum açan böcekçiler

1	Bursa'da Ohannes der Abrahamiyan Efendi	700 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1500 kuruş
2	Bursa'da Zaferice Mavilidis Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1400 kuruş
3	Bursa'da Soğanlı karyesinde Yenişehirli Hasan Zühdü Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1325 kuruş
4	Bursa'da Atıcılar'da Agop Yavr Papazyan Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş

⁶² Bursa, Numara 128, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893), s.2.

⁶³ Bursa, Numara 143, 13 Rebiülâhir 1311 (24 Eylül 1893), s.1-2.

İkinci sınıf 25 gramdan 74 grama kadar tohum açan böcekçiler

1	Bursa, Bedros İskenderyan Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1400 kuruş
2	Bursa, Canib Efendi Şalcı Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1350 kuruş
3	Bursa, Aleksandros Hırsto Dolidasi Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1325 kuruş
4	Bursa, Rıza Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş
5	Bursa, Artin Akaryan Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş

İpekböcekçiliği Konusunda Düyûn-ı Umûmiyye'nin Taltîf Uygulamaları

İpekböcekçiliğinin geliştirilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin faaliyetlerinden biri de bu alanda üstün hizmeti olan kamu personelinin belirli aralıklarla rütbelerinin artırılması, nişan veya nakdî mükâfatla taltîf edilmesinde üstlendiği roldür. Rütbe ve nişanla taltîflerde şahıslar; Mecidî, Osmanî ve Sanâyi-i Nefise gibi madalyalarla onurlandırılmaktadır.

Nakdî mükâfatla taltîf edilmeye dair bir örnek 19 Cemâziyelâhir 1306 (20 Şubat 1889) tarihli belgede görülebilmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Meclisi tarafından Bursa Harîr Mîzânı Müfettişi Mösyö Evramidis'e hüsn-i hizmetlerinden dolayı birer aylık nisbetinde olan 2400 kuruş nakdî mükâfat verilmesi kabul edilmiş ve Meclis-i Vükelâ'nın zabıt varakasıyla bu işin icrâsı kararlaştırılmıştır⁶⁴.

Rütbe ve nişanla taltîfler konusunda çok sayıda örnek vardır. Örneğin Düyûn-ı Umûmiyye Meclis-i İdâresi Reisi Mösyö Vensan Kapar tarafından 11 Rebûlevvel 1309 (15 Ekim 1891) tarihinde sadârete takdim olunan bir arıza ile; Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböceği mahsûlünün fevkalâde surette artmasına ve bu suretle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bir kısım vâridâtının elde edildiği hâsılâtın 3 misli derecede artmasına sebep olan bazı memurların müstahak oldukları mükâfat ile

⁶⁴ BOA, MV. nr. 35 / 19.C.1306 (20 Şubat 1889).

taltiflerini rica ettiği görülmektedir. Yabancı dilde yazılmış bu arızanın, Bâb-ı Âlî tercüme odasında Osmanlı Türkçesine çevrildiği 7 Teşrinievvel 1307 (19 Ekim 1891) tarihli evrâkta görülmektedir. Taltifleri istenen memurlardan bir tanesi Rumeli Beylerbeyi pâyelilerinden olup dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı'na hâiz olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa Hazretleridir ki, nişanın üçüncü rütbeğe çıkarılması istenmektedir. Diğer memurlardan Düyûn-ı Umûmiyye Meclis Kâtibi ve Tercümanı Mikail Efendi'nin üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı, Bursa İpekböceklerine Mahsus Mahaller Müdürü Torkomyan Efendi'nin dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı, Bursa Ticâret ve Zirâat Odası Reisi Parseh Ohanyan Efendi'nin beşinci rütbeden Mecidî Nişanı ve Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İstasyon Müdürü, aynı zamanda İngiltere ve Almanya'nın Bursa Konsolosu Vekili olan Mösyö Scholer'in ise dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltifleri istenmiştir⁶⁵.

9 Zilkade 1310 (25 Mayıs 1893) tarihli belgede Düyûn-ı Umûmiyye Komiserliği'nin teklifi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi komisyonu âzâlarından olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın, Bursa Meclis İdâresi âzâsından Hacı Latif Bey'in, Hudâvendigâr Zirâat ve Nâfia Müşaviri Cemal Bey'in, Vilâyet Maârif Müdürü Said Bey'in ve Çiftliğân-ı Hümâyûn ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'nin çeşitli derecelerdeki rütbe ve nişan ile taltif edildikleri görülmektedir⁶⁶. 20 Rebülâhîr 1311 (31 Ekim 1893) tarihli evrâkta Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın görevini en iyi şekilde ifâ ettiğini gösteren mesai ve gayretine binaen kendisinin hâmil olduğu üçüncü rütbe Mecidî Nişanı'nın ikinciye tebdiliyle taltif edildiği görülmektedir⁶⁷. Bu kararın çıkmasından bir hafta sonraki 7 Kasım 1893 tarihli Bursa Gazetesi'nde çıkan haberde, Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın umûr-ı me'mûrelerindeki başarıları sebebiyle kendisine ikinci rütbeden bir kıt'a Mecidî Nişanı tezyin buyrulduğu haberinin Bursalılara duyurulduğu da görülmektedir⁶⁸. 27 Zilkade 1311 (1 Haziran 1894) tarihli belgede Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'ye Fransa Devleti tarafından Zirâat Liyâkat Nişanı'nın itâ olunduğu belirtilmektedir⁶⁹.

⁶⁵ BOA, HR.TO. nr. 27 / 7 Teşrinievvel 1307 (19 Ekim 1891); İ.DH. nr. 99497 / 8.Ş.1309 (8 Mart 1892).

⁶⁶ BOA, DH. MKT. nr. 27 / 9.Za.1310 (25 Mayıs 1893).

⁶⁷ BOA, İ.TAL. nr. 1311/R-091 / 20.R.1311 (31 Ekim 1893).

⁶⁸ Bursa, Numara 145, 27 Rebülâhîr 1311 (7 Kasım 1893), s.2.

⁶⁹ BOA, İ.TAL. nr. 1311 / Za-145 / 27.Za.1311 (1 Haziran 1894).

28 Cemâziyelâhir 1312 (27 Aralık 1894) tarihli Hudâvendigâr Vilâyeti Mektubî Kalemî'nden çıkan ve Hudâvendigâr Valisi Es-seyyid Ahmed Münir'in mührü ile sadârete yazılmış evrâkta özetlediğimiz şu ifadelerle Torkomyan Efendi'nin rütbe-i sâniyye sınıf-ı sânisinin terfisi ve taltîfi istenmektedir:

Bursa'da 1304 senesinde tesis ve küşad olunan Harîr Dârüttâlimi'nin tesisinden itibaren müdüriyetinde bulunan izzetli Torkomyan Efendi Pastör usûlü üzere hastaliksız ve sağlam ipek böceği tohumu yetiştirilmesinin tāmimi ve bu yolda öğretimin ifâsı ile yedi sene zarfında gerek dahili ve gerek harici talebeden olarak dört yüz nefer şehâdetnâmeli tohumcu yetiştirilmesi hususunda ve bu cihete memleketin büyük ticâret ve servetünden olan harîr mahsûlünün terakkisi emrinde çalışmaları ve fevkalâde me-saisi ile meşhurdur. Bu çalışmalar ile yedi senede koza öşrü altı bin lira fazla tutmuş olup, yabancı memleketlere bugün kırk beş elli bin lira raddesinde bir meblağa mukabil yerli tohumlar ihraç edilmekte ve bu şekilde hazinenin yararına üretimde bulunmak yolunda sürekli çalışmalar ve hizmetleri görülen memurların birer suretle taltîfi gerekmektedir.

Bâb-ı Âli Sadâret Dairesi'nden çıkan ve onaylanan 23 Şaban 1312 (19 Şubat 1895) tarihli yazıyla birçok kişi ile birlikte Torkomyan Efendi'nin terfi ve taltîfi kabul edilmiştir⁷⁰. 13 Ramazan 1316 (25 Ocak 1899) tarihli belgede, Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nezâreti ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi Zirâat Fen Müşaviri ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'ye tebdilen ikinci rütbeden Nişan-ı Mecidî ih-san buyrulduğu görülmektedir⁷¹. Bu tarzda birçok terfi ve taltîfin Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin önemli birimlerinde çalışan şahıslara yapıldığına dair örnekler mevcuttur⁷².

Bu görevlilerin dışında ipekböcekçiliğinin ilerlemesine katkısı olan halktan insanların da ödüllendirildiği görülmektedir. Bursa Harîr (Dârüttâlimi) mezunlarından Nevşehirli Yâni Kıryako Efendi bu şahıslardan biridir. Harîr tohumu imâli ve koza istihşâli emrinde ahaliyi teşvik ve gayreti görülmüş ve Nevşehir'de ham araziye islahen elli dönüm dutluk yetiştirmiş olan Bursa Harîr Dârüttâlimi mezunlarından ve Nevşehir ahalisinden Yâni Kıryako Efendi'ye Muâfiyet Nizâmnamesi'nin

⁷⁰ BOA, İTAL nr. 1312 / Ş-134 / 23.Ş.1312 (19 Şubat 1895).

⁷¹ BOA, İTAL nr. 1316 / N-098 / 13.N.1316 (25 Ocak 1899).

⁷² BOA, İTAL nr. 1318 / Ca-242 / 20.Ca.1318; 1322 / R-122 / 22.R.1322 (15 Eylül 1900).

yedinci maddesi gereğince bir kıt'a bakır madalya verilmesi hakkında Orman ve Maden ve Zirâat Nezâreti'nin tezkeresi 20 Zilkade 1323 (16 Ocak 1906) tarihli irâde ile kabul edilmiştir⁷³. Bu örnek daha önce Dü-yûn-ı Umûmiyye'nin ipekböcekçiliği ile ilgili düzenlemeleri başlığı altında belirtilen Muâfiyet Nizâm-nâmesi'nde geçen elli dönüm dutluk yetiştirenlere bakır madalya verilmesi uygulamasını göstermesi açısından da anlamlıdır.

Bir başka örnekte, dutluklar yetiştirilmesi ve yerli ipek tohumları husûlüyle muhtaçlara para ikrâzı ve kozacılık sanatının terakkisinde mesai ve gayretleri görülen Malkaralı Teologos Efendi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme ile mezun olan Süryek Hanım'ın Sanâ-yi Madalyası'yla taltifi talebi hakkında Edirne Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne istekte bulunulduğu görülmektedir⁷⁴.

Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi yolunda sergiler de açmaktadır. Bu sergilerde görevlendirilen personelin üstün gayretleri de mükâfatlandırılmaktadır. Merkez-i Vilâyet'te (Bursa'da) küşad olunan mâmûlât ve mahsûlât sergisinin harîr şubesini tertip ve tanzimi hususunda hüsn-i hizmetleri görülen Dü-yûn-ı Umûmiyye Nâzırı Mehmed Tevfik Bey'e üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ve Harîr Dârüttâlimi Muallim Muâvini ve Harîr Koza Memuru Yervanet Beyazyan Efendi'nin rütbe-i sâlis ile ve Bursa harîr teftiş memurlarından Mehmed Sabit ve Kirkor Efendiler'in dahi beşinci Mecidî Nişanı'yla taltifleri hakkında yapılan istek ve sonrasındaki kabulü bu duruma güzel bir örnektir⁷⁵.

İpekböcekçiliği Hususunda Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Diğer Faaliyetleri ve Bazı Olumsuzluklar

Kozacılığın yapıldığı diğer Osmanlı şehirleri için ipekçilikle ilgili ihtiyaç duyulan birçok şey Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından temin edilmiştir. 8 Muharrem 1312 (12 Temmuz 1894) tarihinde Sakız Adası valisi Dâhiliye Nezâreti'ne bir resmî yazı göndermiş ve Sakız'da her sene 80.000-100.000 kuruş kıymetinde ipek kozası dutlamakta olduğunu, burada icrâ eylediği tahkikattan anladığını belirtmiştir. Bu ticâretin genişletilmesi hususunda halkın kabiliyeti olmasına rağmen ticâretin genişletilmesi açısından adada yeterli miktarda dut ağacının bulunmadı-

⁷³ BOA, İ.TAL. nr. 1323/Za-098 / 20.Za.1323 (16 Ocak 1906).

⁷⁴ BOA, DH.MKT. nr. 23 / 11.L.1325 (17 Kasım 1907).

⁷⁵ BOA, DH.MKT. nr. 64 / 11.N.1324 (29 Ekim 1906); İ.TAL. nr. 1325/C-189 /6.C.1325 (17 Temmuz 1907).

ğini belirten vali, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nden ada için 3000 dut fidanı temin edilmesini talep etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi bu konuyu Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırlığı'na havale etmiş ve istenilen fidanlar gerekli yazışmalar sonrası 1894 yılının sonlarında Sakız Adası'na gönderilmiştir⁷⁶. Hükümet ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin işbirliği ile yapılan bu gibi faaliyetler sonucunda 1890-1910 arasında Osmanlı sahasında 130.000 dönüm araziye 60 milyon dut fidanının dikilmesi ile dut çiftlikleri kurulmuştur⁷⁷.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi bu faaliyetlerin yanı sıra ipekböcekçiliği konusunda tahsil ve üretim yapanları bilinçlendirmek maksadıyla çeşitli kitapları finanse etmiş ve kendi matbaasında bastırmıştır⁷⁸. Basılan bu kitapların en önemlilerinden biri Torkamyân Efendi'ye aittir. Torkamyân Efendi, ipekböceği yetiştiricilerinin ve talebelerin yararlanabilmesi maksadıyla bir kitap telif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından bastırılan ve mâliyet fiyatı ile satılan kitabın 1910 ve 1922 yıllarında ikinci ve üçüncü defa baskıları yapılmıştır⁷⁹.

İpekböcekçiliği konusunda şimdiye kadar belirtilen olumlu faaliyetlerinin yanı sıra, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi zaman zaman halkın ve yerel yönetimin tepkisini çekebilecek olumsuz kararlar almaya çalışabilmektedir. Örneğin 2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909) tarihli evrâka göre, Bursa'da kâin dokuz bâb ve Bandırma'da müceddeden inşa olunan bir bâb müskirât dükkânının gayrimüslimlerin dinî müesseselerine yakın olması nedeniyle mahalli hükümetçe açılması engellenmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Komiserliği bu dükkânların küşadına müsaade olunması için tekrar talepte bulunmuş ve dükkânlar hakkında Hudâvendigâr Vilâyeti'nce cereyan eden muamelenin Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmesi istenmiştir⁸⁰. Bu örneğe benzer şekilde Düyûn-ı Umûmiyye idârecilerinin bazı uygulamaları da emir ve kararlara aykırı olabilmektedir. Örneğin hâsılâtı Bilecik mekteplerine ait olmak üzere, Bilecik ile Küplü kasabalarındaki harîr mîzanlarında satılacak yaş kozanın beher kilosundan üç ve kuru kozanın beher kilosundan dokuz pâre alınması hakkında Ertuğrul Sancağı Meclis İdâresi'nce bir karar alınmasına rağ-

⁷⁶ BOA, DH.MKT. nr. 36 / 18.M.1312 (22 Temmuz 1894).

⁷⁷ Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye*, s.125.

⁷⁸ Bu kitaplar hakkında bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 2, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973, s.737.

⁷⁹ Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi*, s.75-76.

⁸⁰ BOA, DH.MKT. nr. 41 / 2.M.1327 (24 Ocak 1909).

men, bu karara aykırı hareket eden Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı ve Bilecik müdürünün uyarılması istenmiştir⁸¹. Bu olumsuz davranışların yanı sıra yaşanan en ciddi sorun, I. Dünya Savaşı yıllarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bazı görevlilerinin düşmanla işbirliği yapması idi. Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen resmî evrâkta; Taşnak İhtilâl Komitesi'ne mensup olup İstanbul ile Bursa arasında komitenin mühim muhâberâtını tebliğ ve tebellüğ ettiği tespit edilen Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Harîr Kontrol Memuru Artın Beyazyan Efendi'nin, mahallerinde ikametlerinde mahsur görülen Ermenilerle beraber Orhaneli Kazâsına ve ahiren oradan da diğerleriyle Bandırma'ya Dîvân-ı Harb'e gönderildiği bilgisi yer almaktadır⁸².

I. Dünya Savaşı Yıllarında Hudâvendigâr Vilâyetinde Kozacılık

I. Dünya savaşı yıllarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde kozacılık ve ipekçiliğin tekrar gerileme sürecine girdiği, 1917 yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği, Dâhiliye Nezâreti, Mâliye Nezâreti ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi arasında gerçekleşen yazışmalardan tespit edilebilmektedir. Öncelikle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kozacılık ve ipekçilik sanatında gerilemenin nedenlerini öğrenmek konusunda Dâhiliye Nezâretine başvurmuş, nezâret konuyu Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'ne sordurmuş ve vilâyet konuyu mütalaa ederek üç sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Mektûbî Kaleminden çıkan bu raporda en genel ifadelerle şu açıklamalar yapılmaktadır:

Vilâyet ve vilâyet merkezine bağlı yerlerden Rusya, Acemistan, Türkistan, Bulgaristan ve sair mahallât-ı ecnebiyyeye külliyyetli irâde akdiyle tohum ihrâcâtı yapılarak başarılar elde edilmesine rağmen birkaç seneden beri inhitâta yüz tuttuğu, yavaş yavaş söndüğü görülmektedir. Ehemmiyetle dikkat çeken bu mesele hakkında şimdiye kadar icrâ kılınan araştırmalar neticesinde ipek böceğine ârız olan hastalıklar ile sağlam ve hastaliksız tohumlara şiddetli tesir eden karataban, baygınlık ve gattin namıyla tanınan üç çeşit hastalık tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi alınan tedbirler sayesinde tamamıyla izâle edilmiş ve diğer ikisi tahribâta devam etmektedir. Baygınlık hastalığı % 15-20, gattin hastalığı % 40-60 nisbetinde telefâta sebep olmuştur. Gerçi Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi her mahalle ihtiyaca göre müsâbaka ile memurlar tayinle damızlık koza ve tohumları nazar-ı teftişten

⁸¹ BOA, DH.MKT. nr. 60 / 12.C.1326 (12 Temmuz 1908).

⁸² BOA, DH.EUM.2.Şb. nr. 24 / 6.L.1333 (17 Ağustos 1915).

geçirdiğini ve arzu edenlerin böcek hânelerini ziyaretle onlara icâbat-ı fenniyyeyi tarif ve kurâyı dolaşıp ashâb-ı mahsûle fen dairesinde böcek beslemek ve külliyyetli mahsûl elde etmek usûllerini tâlim eylemekte bulunduğu ve devam eden fevkalâde şikayete karşı usûl-ı mevzûadan başka bir tedbir-i itihâziyye lüzum olmadığını beyân etmekte ise de gerileme devam etmektedir.

Raporun son paragrafında ise şu sonuca ulaşılmıştır:

“Memleketin en mühim mahsûlü olan kozacılığın selâmet ve terakkisine medâr olmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin var olan usûle ilaveten memurîn-i fenniyyesini çoğaltması ve tebridhâneler (soğutma tesisleri) oluşturmaya mecbur tutulması gerekmektedir”.

Bu rapor 7 Mart 1333 (7 Mart 1917) tarihinde Mâliye Nezâreti'ne ve bir gün sonra da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir. 8 Mart 1333 (8 Mart 1917) tarihli Hudâvendigâr valisinin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği evrâkta;

Bursa'nın mühim ve yegâne mahsûlü olan kozacılık ve ipekçiliğin birkaç seneden beri dūçâr olduğu inhitâtan tahlisi ile, memleketin gelir kaynaklarının ve mahalli servetinin önemli kısmını temin ve teşkil eden bu mühim sanatın inkişaf ve terakkisi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce bazı tedâbir-i itihâz ve tatbikiyle beraber ipek böceği tohumlarının fennî bir surette muhafazası için tebridhâneler tesisine dair Mâliye Nezâreti'ne yazılan Mart 1333 (1917) tarihli tahrîratın bir sûreti takdim kılınmağla,

ifadeleriyle rapor ve sonucu takdim edilmiştir. Bir süre sonra Mâliye Nezâreti'ne ulaşan rapor doğrultusunda gerekli tedbirlerin Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce neden alınmadığı sorgulanmış ve konu Dâhiliye Nezâreti'ne aktarılmıştır⁸³. Şubat 1918 tarihinde Mâliye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen resmî yazıyla ipek üretimini artırmak ve bu konudaki zararları azaltmak için çalışmalar yapmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye Harîr Fen Kontrolör Muâvini Aram Elmasyan'ın, Bursa'ya gidiş ve dönüşüne müsaade istenir. Dâhiliye Nezâreti Polis Müdüriyeti'nden kişi hakkında alınan bilgiler doğrultusunda Elmasyan'ın Bursa'ya gitmesine hazırlanan seyahat varakasıyla izin verilir⁸⁴.

⁸³ BOA, DH.UMVM. nr. 3 / 7.Nisan.1333 (7 Nisan 1917).

⁸⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb. nr. 26 / 1.Eylül.1334 (1 Eylül 1918).

Değerlendirme

Birçok araştırmada da belirtildiği gibi Bursa'da ipekböcekçiliği ve ipekçilik sektörü Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmelere paralel bir şekilde yenileşme sürecini, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin oluşumu öncesi, 1835-1865 yılları arasında yaşamıştır⁸⁵. Bu durumu Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmeleri başta olmak üzere birçok kaynaktan tespit etmek mümkündür. Ancak şu da bir gerçek ki, 1865 sonrası süreçte Osmanlı topraklarında görülen ve sektörü ciddi anlamda tehdit eden ipekböceği hastalıklarının önüne geçilmesinde, ilk defa ipekböcekçiliği konusunda eğitim veren bir enstitünün açılmasında ve dut bahçelerinin hububat ekimine çevrildiği süreçte durma noktasına gelen ipekböcekçiliğinin yeniden canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin doğrudan etkisi bulunmaktadır. İpekböceği yetiştiriciliğinin geliştirilmesi dışında ipek ipliği sanayinin güçlendirilmesinde ve zirâî alanda yenileştirme çabalarında da, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Osmanlı sahasında birçok şehirde çeşitli faaliyetleri, teknik ve sermaye desteği bulunmaktadır.

Düyûn-ı Umûmiyye ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı dönemlerde ipekçiliğin yapıldığı yerlerde üretim bitmek üzeredir. Hiçbir teşvik tedbirinin alınmayışı, ipekböceğine ârız olan hastalıklar ve teşebbüs eksikliği bu sektördeki düşüşün en önemli sebepleridir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi; üretim düşüşünü durdurmak, var olan böcek hastalıklarına çare bulmak, ipekböceği yetiştirmede Pasteur usûlünü uygulamak, bu amaca yönelik olarak Bursa'da Harîr Dârüttâlimi adlı bir okulu açtırmak, koza yetiştirmek için yeni çiftlikler kurdurmak ve ipek fabrikaları açtırmak suretiyle ipek aşârını artırmak çabasında başarı sağlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde 1891'den sonra Bursa bölgesi, sadece diğer vilâyetlere tohum sevkiyatı yapmakla kalmayıp, dış ülkelere de ipekböceği tohumu ihraç etmiş ve ipekçiliğin gelişiminde büyük katkı sağlamıştır⁸⁶.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ipek öşrü gelirlerini artırmadaki başarısı sâlnâmelerde verilen bilgilerle de tespit edilebilmektedir. 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmid Sancağı'nın Koza Mahsûlü ve Vâridât-ı Öşriyyesi bir cetvelle gösterilerek şu yorum yapılmıştır:

⁸⁵ Leila Erder, "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler, 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Özel Sayı*, Ankara 1978, ss.111-122.

⁸⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

İşbu cetvelde gösterildiği vechiyle koza mahsûlünde hâsıl olan terakkiyât % 400 ve vâridât-ı öşriyyede % 440 oranındadır. Yalnız Hudâvendigâr ve İzmîd Sancağı'nda 1321 senesinde husûle gelen koza miktarının tüm Fransa'da hâsıl olan miktara denk gelmesi ve hastalık zuhurundan evvel azamî olarak 1855 senesinde husûle gelmiş olan beş milyon kilo miktarını geçmesi takdire şayandır⁸⁷.

Osmanlı sahasında 1882-1883 yılı itibarıyla ipek öşrü 18.951 Osmanlı Lirası ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin topladığı diğer beş vergi kalemine göre en az gelir sağlanan vergi kaynağıdır. Aynı yıl balık rûsûmundan 22.635 lira gelir elde edilmiştir. Ancak zamanla ipek öşrü geliri balık rûsûmu gelirlerini geçmiştir. 1899-1900 yıllarında balık rûsûmu 47.543 lira iken, ipek öşrü 90.719 liraya ulaşmıştır⁸⁸. 1882-1883 yılında ipek öşrü geliri tüm Osmanlı sahası için 18.951 lira iken, Düyûn-ı Umûmiyye'nin çabaları sonunda 1909-1910 yılında aynı gelir 128.945 liraya yükselmiştir⁸⁹.

İpekböcekçiliği dışında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin varlığı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türk mâlî tarihine vergi toplama, muhasebe ve bütçe tekniklerinin modernleştirilmesi açısından büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca bu idârenin varlığı Avrupa'daki sanayici, tüccar ve bankerlerden meydana gelen finans guruplarını Osmanlı Devleti'ne yeni borçlar verme konusunda ikna etmekle kalmayıp, Osmanlı sahasında ekonomik alanda gelişmeyi sağlayacak yatırımlar yapmasına da katkı sağlamıştır⁹⁰.

Düyûn-ı Umûmiyye Teşkilatı'nı kimi tarihçiler II. Abdülhamid'in en büyük başarılarından biri olarak yorumlamakta iken, kimileri ise Avrupa kapitalizminin Osmanlı sahasındaki ileri bir karakolu olarak ifade etmektedirler. Aslında genel anlamda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin olumlu ve olumsuz etkisi bulunmakta, fakat özelde ipekböcekçiliği alanında katkısı bir dönem oldukça önemli gözükmektedir. Kurulduğu ilk yıllarda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi halkın sevmediği kötü bir kurum olarak algılanmamış bilakis taşrada halkın sevgisini çekmiş gibi gözük-

⁸⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.268.

⁸⁸ Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umûmiyye", s.713.

⁸⁹ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.532.

⁹⁰ Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s.226.

mektedir. Bu makalede belirtilen gazete yazılarına ve mütedeyyin gurubun bu kurumda görev almalarına bakıldığında bunu anlamak mümkündür. Ancak sonraları kurumun mâlî etkinliği siyasi etkinlik ile birlikte kullanılmaya başlanınca, mâlî tutsaklık dönemi kendini hissettirerek vahim bir tablo ortaya çıkmıştır⁹¹. Netice itibariyle bu incelemede amaçlandığı gibi yapılacak benzeri çalışmalar, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin çeşitli yönlerini daha net ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

a. Dâhiliye (DH.):

Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti, 2. Şube (EUM.2.şb.): nr. 24, 26, 31.

Mektûbî Kalemi (MKT.): nr. 16, 23, 27, 30, 36, 41, 43, 60, 64.

Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi (SAİDd.): nr. 9, 137, 231, 237, 355, 401.

Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (UMVM.): nr. 3.

b. Hâriciye (HR.):

Tercüme Odası (TO.): nr. 27.

c. İrâdeler (İ.):

Dâhiliye (DH.): nr. 99497.

Mâlîye (ML.): nr. 1322 / S-24.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): nr. 5381.

Taltîfât (TAL.): nr. 1310/R-113, 1311/R-091, 1311/Za-145, 1312/Ş-134, 1316/N-098, 1318/Ca-242, 1322/R-122, 1323/Za-098, 1325/C-189.

d. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*: nr. 35, 55.

e. *Sadâret, Mühimme Kalemi Evrâkı (A.)MKT.MHM.)*: nr. 17.

f. *Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)*: nr. 8.

g. Yıldız (Y.):

Resmî Marûzât Evrâkı (RES.): nr. 11.

Sâlnâmeler ve Gazeteler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15, Matbaa-i Vilâyet, 1305.

⁹¹ Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, Haz: Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s.76-77.

- Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, 1307.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325.
Bursa Vilâyeti Sâlnâmesi, Otuz Beşinci Def'a, Bursa Vilâyet Matbaası, 1927.
Bursa (Gazetesi), Numara 104, 112, 122, 126, 128, 141, 143, 144, 145, Hicrî 1310-1311.

Diğer Kaynaklar

- BLAISDELL, Donald C., *Düyûn-ı Umûmiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, 3. Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- KAZGAN, Haydar, "Düyûn-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.691-716.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4522, Cilt IV.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, "Düyûn-ı Umûmiye İdaresi", *Türkler*, Cilt 14, Ed: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.371-380.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- KÖMÜRÇAN, Kırkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyûnu Umumiye Tarihçesi)*, Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul 1948.
- KÜÇÜK Cevdet – ERTÜZÜN Tevfik, "Düyûn-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss.58-62.

- LEILA, Erder, "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler, 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Özel Sayı*, Ankara 1978, ss.111-122.
- MEHMED ŞEMSEDDİN, *Bursa Dergâhları, Yâdigâr-ı Şemsî, I-II*, Haz: Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa 1997.
- ÖNSOY, Rifat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitapevi, Ankara 1999.
- ÖZEĞE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, Cilt 1*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1971.
- ÖZEĞE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, Cilt 2*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973.
- QUATAERT, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge 1987, ss.284-299.
- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüşum-ı Sütte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, 4 Cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- TORKOMYAN, Kevork, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhasasa İdâresi Matbaası, Dersaâdet 1326*.
- YENİAY, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.
- YETMEN, Tahir Ertuğrul, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1948, ss.63-66.
- YILMAZ, Faruk, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

EKLER**Tablo 1:** Hudâvendigâr Vilâyeti'yle İzmid Sancağı'nın Koza Mahsûlüyle Vâridât-ı Öşriyyesi⁹²

SENE	Yaş Koza Mahsûlü Kilo	Varidât-ı Öşriyyesi Lirâ-yı Osmânî
1304	2.057.497	24.870
1305	3.088.583	37.063
1306	3.965.726	48.935
1307	3.426.027	41.412
1308	4.324.670	51.868
1309	4.610.584	65.005
1310	4.581.105	49.108
1311	3.439.984	42.125
1312	5.386.119	54.230
1313	4.207.392	45.167
1314	4.950.315	61.932
1315	6.146.620	84.803
1316	5.132.524	65.255
1317	5.264.984	63.362
1318	5.226.827	69.862
1319	7.434.490	96.766
1320	6.100.919	73.353
1321	7.436.000	100.000

⁹² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1325, s.268.

Tablo 2: Meâ Mülhakat Merkez-i Vilâyette Mevcut Harîr Fabrikalarının Mevkileriyle Mancınıkları (Hicrî 1324)⁹³

Esâmî-i Mevki	Mancınık Adet	Harîr Fabrikası Adet	Esâmî-i Mevki	Mancınık Adet	Harîr Fabrikası Adet	
Nefs-i Bursa'da	2364	44	Gemlik	80	1	
Temirtaş karyesi	70	1	Selöz	120	2	
Bilecik	710	11	Pazarköy	60	1	
Küplü	Bilecik Dahilinde	562	10	Çengiler	150	4
Aşağıköy		120	2	Bandırma	60	1
Baydözü		112	2	Mudanya	338	6
Vezirhan		60	1	İnegöl	60	1
Lefke		152	3	Yeniceköy	60	2
Söğüt		192	4	Cerrah	321	7
				YEKÛN	5591	103

Tablo 3: Bursa Kazâsı'nda Senevî Husûle Getirilen İpek Böceği Tohumu (Hicrî 1324)⁹⁴

Beher Kutusu Yirmi Beşer Gram İtibarıyla	Kutu Adet
Bandrollü olarak Bursa Kazâsı'nda sarf olunan	50.000
Zirân kendi damızlıklarından açtıkları	50.000
Memâlik-i ecnebiyyeye vuku bulan ihrâcât	134.500
Yekûn	234.500

⁹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.278.⁹⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.278.

Tablo 4: Bursa Kazâsı Dahilinde Hâsıl Olan Koza Mahsûlü (Hicrî 1324)⁹⁵

Nev'i	Kilo	Nev'i	Kile	Nev'i	Kilo
Tam kuru koza	51.725	Nîm kuru koza	99.078	Yaş koza	1.906.486

Tablo 5: Mevâdd-ı Harîriyenin Avrupa'ya Senevî Vukû Bulan İhrâcâtı (Hicrî 1324)⁹⁶

Cins-i Emtia	Balya	Beher Balyanın Kilosu	Kilo Yekûnü
Filatür harîri	3600	100	360.000
Çifte ve sadak harîri	435	100	43.500
Kamçibaşı	710	200	143.000
Tavadibi talaş ve topak	1670	150	250.500
Harîr kırığı	10	100	1.000
Kuru Bağdat kozası	310	50	15.500
Çifte delik ve güve kozası	815	100	81.500

⁹⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.⁹⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

Tablo 6: Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerine Göre Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi Personeli (1884-1903)⁹⁷

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
NEZÂRET DÂİRESİ							
Nâzir	Rıfat Bey	Rıfat Bey ⁹⁸	Râsım Paşa	Râsım Paşa	Râsım Paşa	Râsım Paşa	Mehmed Tevfik Bey
Müfettiş	Mösyö Karan	Mösyö Estano	Markaryan Efendi	Markaryan Efendi	Halid Bey	-	Mösyö Edvars (sermüfettiş)
Müfettiş	-	-	-	-	Yakup Efendi	-	Mösyö Elan
Müfettiş muâvini	-	-	-	-	-	-	Fuad Suse Efendi
Muhasebe Kalemi							
Başkâtib	Hacı Nazmi Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Ali Rıza Efendi
Refik-i evvel	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi
Refik-i sâni	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Hafız Cemil	Hafız Cemil
Refik-i sâlis	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Cemil Bey	Cemil Bey	Süleyman Efendi	Osman Efendi

⁹⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302, s.485; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15, Matbaa-i Vilâyet, 1305, s.27; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.66-67; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, 1307, s.264-265; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, s.125; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315, s.55-56; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320, s.92-93.

⁹⁸ 38 senedir devlet kademesinde çalışan ve emekli olacağı sırada 58 yaşında olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı Rıfat Bey'in tekaüd sandığı cemiyet-i umumiyesince karar verilen aylık emeklilik maaşı miktarı 3826 kuruştur. Bu bilgi ve Rıfat Bey'in tekaüdü hakkında bkz. BOA, Y.A.RES. nr. 11 / 13.R.1305 (29 Aralık 1887); İ.Ş.D. nr. 5381 / 11.Ş.1305 (23 Nisan 1888).

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Diğeri	-	-	-	-	-	Hafız Kadri Efendi	Kemal Efendi
Evrâk-ı sahihe memuru	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey ⁹⁹	-	-
Nezâret pul memuru	-	-	-	-	-	Eşref Efendi	Avnik Efendi
Aşâr Kalemi							
Aşâr başkâtibi	-	-	Hamid Bey	Hamid Bey	Hamid Bey	Ali Rıza Efendi	Ali Rıza Efendi
İkinci kâtib	-	-	-	-	-	Abdülaziz Efendi	Eşref Efendi
Üçüncü kâtib	-	-	-	-	-	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi
Dördüncü kâtib	-	-	-	-	-	Avnik Efendi	Süleyman Efendi
Aşâr mübeyyizi	-	-	Celal Efendi	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi	-	-
Aşâr mukayyidi	-	-	Mehmed	Tevfik Efendi (Müderis)	Tevfik Efendi (Müderis)	-	-
Tahrîrât Kalemi							
Başkâtib	Mehmed Arif Efendi	Mehmed Arif Efendi	Mehmed Arif Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi

⁹⁹ Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti evrak-ı sahihe memuru Halid Efendi'nin iki yüz elli kuruş maaşla tekaüdlüğü icra buyrulmuştur. Bkz. *Bursa*, Numara 111, 10 Şaban 1310 (27 Şubat 1893), s.4.

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Müsevid	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi
Müsevid sâni	-	-	-	-	-	-	Nebil Bey
Mukayyid	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey
Mukayyid refiki	-	-	-	-	-	Osman Efendi	Mehmed Bey
Mübeyyiz-i evvel	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi
Mübeyyiz-i sâni ve mühümme memuru	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi
Refîki	-	-	-	Aziz Efendi	Aziz Efendi	-	Saad Bey
Diğeri	-	-	-	Muhyiddin Efendi	Muhyiddin Efendi	Tevfik Efendi	-
Diğeri	-	-	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	-	-
Aşâr müsevvidi	-	-	Nebil Bey	Nebil Bey	Nebil Bey	Nebil Bey	-
MÜDÜRİYET DÂİRESİ							
Müdür	-	-	Mustafa Zihni Efendi	-	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi
Mizan (Harîr) müfettişi	Avramidi Efendi	Mösyö Avramidi	-	Avramidi Efendi	Avramidi Efendi	Avramidi Efendi	-

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
İcmâl kâtibi	-	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey
Sandık emini	-	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi
Sandık emini refiki	-	-	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi
Müstantik ve dava vekili	-	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Mihran Efendi	Mihran Efendi
Harîr anbar ve sandık yevmiye kâtibi	-	Hüsnü Efendi	Hüsnü Efendi	Hüsnü Efendi	Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi
Muayene memuru	-	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi
Müskirât kâtibi	-	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi	Niyazi Efendi	Salih Efendi	Salih Efendi
Harîr tahsilârn	-	Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Abdullah Efendi	Baha Bey
Müzâyede kâtibi	-	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Hüsrev Efendi
Müzâyede kâtibi	-	-	-	-	-	-	Mehmed Vehbi Efendi

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Diğeri	-	-	-	-	-	-	Edhem Efendi
Diğeri	-	-	-	-	-	Mehmed Efendi	-
Diğeri	-	-	-	-	-	Hüsrev Efendi	-
Diğeri	-	-	-	-	-	Edhem Efendi	-
Veznedâr	-	-	-	-	-	Emin Ağa	Emin Ağa
Balkhâne memuru	-	-	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi
Koza ve harîr tahsilât-ı öşriyye kâtibi	-	-	-	-	-	Bedri Bey	Bedri Efendi
Tütün öşrü kâtibi	-	-	-	-	-	Receb Efendi	-
Harîr tezkere kâtibi	-	-	-	-	-	Hamdi Efendi	Hamdi Efendi
Mancmık ve îmalât tezkere kâtibi	-	-	-	-	-	Nuri Efendi	Neşet Efendi
Mancmık memuru	-	-	-	-	-	Şeftiyan Efendi	Şeftiyan Efendi
İhrâcât kapısı kâtibi	-	-	-	-	-	İsmail Efendi	Receb Efendi

